

Шойим БЎТАЕВ

ШЎРОДАН ҚОЛГАН
ОДАМЛАР

Б и р и н ч и к и с м

БАХТСИЗ ОИЛА

I

Бир йил аввал ўғлининг оғзидан илқис шу гап чиқиб кетди:

— Умр бўйи полиз кўриқчисига ўхшаб битта таёк ушлаб ўтасизми, ота?

Ўғил бу гапни айтмаслиги керак эди-ю, орқаваротдан эшитганлари қулоғига маҳкам ўрнашиб қолганиданми ёинки кўпдан буён хаёлида шу фикр юрган эканми, томдан тараша тушгандек кутилмаганда айтди-қўйди.

Ў, назоратчининг қай аҳволга тушганини бир кўрсангиз эди!

У аввал ҳеч нимани англамаётгандек, ўз қулоқларига ишонмагандек хангу манг бўлиб турди; бир зумдан сўнг кўкарди, қаршисида нима қилиб қўйганлигини англаб-англамай безрайиб турган ўғлининг қулоғи остида чунонам шавла қайнатдики, у гуппа кулаб, бошқа ўт ёқишнинг ҳожати бўлмади.

Она фарёд уриб, зор қакшаб, уйнинг у бурчидан-бу бурчига югургани билан фойда чиқмади, то кўни-қўшнилари хабар топиб, келиб юзига сув сепишмагунча ўғил ҳолим шу экан-у, тилимни қичитиб нима қилардим-а, дегандай ётаверди.

Назоратчининг феъли бир келса ёмон келарди.

Ургани етмагандай, ўғли билан гаплашмай қўйди.

Гаплашмай ҳар бало бўлгур, жим кетса майли эди, ўша гапни, ўша воқеани резинкадай чўзиб юрди: ҳар эслаганда ёнига нималарнидир қўшиб-чатди; шу даражага етказдики, жабрдийда ўғил эмас, ота бўлиб қолди; ҳатто, битта-яримтанинг, э, садқаи фарзанд кетсин, отага шунақа қиладим, деганини эшитиб қолса

озорланган кўнглига қандайдир таскинбахш шабадалар эсгандай енгил-енгил нафаслар олди. Бунгаям қаноат қилмай, аслида ҳеч қанақа алам қилмаслиги лозим бўлсаям, қолган аламини хотинига тўкиб солаверди, шу баҳонада бот-бот қўлининг қичигиниям бостириб турди. Аслида, хотинини уришдан фойда йўқ эди: у боёқиш сал дўққаям ғужанак бўлиб, худди таёқ келиб синадигандек қўллари билан бошини пана қилиб оларди.

Бундай муомала ўғилнинг аламини кундан-кунга улғайтирди: энди у ҳамма гапни ичида сақлар, отасининг ўзидан ҳам, унинг касби-коридан ҳам ичида нафратланар, бу ҳол жуда дахшатли эди.

Аслида, бу ўғил назоратчининг яккаю ёлғизи эди; уни пайпаслаб, эркалаб ўстиришганди, айтганини ҳамиша муҳайё қилишганди. Балки, шу сабабли ҳам назоратчи унинг бемаврид айтган гапидан беҳад тутаб кетиб, тўнини тесқари қийиб олгандир. Ўғилнинг ана шу вақтда мактабни тугаллаши, бирон-бир ишга ёки ўқишга деганларидай... шу вақтга тўғри келиб қолганлиги ўлганнинг устига тепгандай бўлди: ўзи бу пайтда қўлида хунари борларнинг ҳам калласи қотган, сал-пал химо бўлмаса, рағбат билдирилмаса, анча-мунча одам калавасининг учини йўқотиб қўйиши турган гап-ку, назоратчининг қўлидан ҳемири иш келмагани етмагандай, ота қарғишига дучор бўлиб турган писарчасига йўл бўлсин!

Ўғил беш-ўн кун сандироклаб юрди, уёқ-буёққа бош уриб кўрди, нажот топмагач, қўшни қишлоқда яшайдиган амакисининг олдига борди.

Амакиси тиниб-тинчимас, айтишларига қараганда, ишнинг кўзини биладиган одам эди. Ишнинг кўзини билгани шу эдики, мол-ҳолларни кўпайтириб ташлаган, туёқлар сонига қараб кўнглини хотиржам қилиб, мўйлов бураб юраверарди. Лекин, туёқ ҳам ердан ўсган дарахт эмас, иссиқ жон экан, шу қиш ичи бари бирин-кетин таппа-таппа юмалаб, қайларгадир жўнаворишиди, қайга жўнашсаям, эгалари ортларидан қанча қувгани билан етолмайдиган, чақиргани билан эшитилмайдиган жойларга кетишди; уларнинг эгасиман деб юрган одам ўнта темирқозикнинг, нари борса тўрт қулочдан келадиган ўнта чириган арқоннинг эгаси

бўлиб чикди; агар, борди-ю... астойдил моҳиятга назар ташласак, бу нимарсалар ҳам унга вақтинча бериб қўйилганлигини пайқаган бўлардиг-у, одатимизга кўра, бизни моҳият-поҳият қизиқтирмайди, кўрганимизни айтиб кетаверамиз, кўрганимиз шуки, амаки икки кўлини бир тепа қилганича қолаверди.

Бу амаки... назоратчидан тўрт-беш ёш кичкина эди.
Ака-укалар ёшлиқдан ёвлашиб ўсишганди.

Бу душманликнинг етти иқлимга донғи кетган, ёшу қари хабардор; қаерда ака-укаларнинг, қавму қариндошларнинг ғалва-ғишаваларини кўришса ё эшитишса, ҳа, фалончилардай бўлгиларинг келиб қолдими, деб уларни намуна қилиб кўрсатишарди.

Айниқса, иккаласиям уйланишгандан кейин ҳар куни қирпичок, жангу жадал авж олаверганки, илгаригиларини болалик ўйинлари деб хаёл қилиб юрганлар бу масаланинг анча жиддийлигини ҳис этишиб, фахм-фаросатдан ажрамай, вақти-соатида улардан бутунлай этак силкишган эди.

Ана шунда уканинг ака-укасиз, опа-сингилсиз яккаю ёлғиз қизга уйлангани аскотиб қолган, қизнинг ота-онаси кўз очиб кўришган фарзандларининг доғини тортмаслик учун уни эр-пери билан ўзлариникига кўчириб кела қолишган эдики, фаҳми ожизимизча, худо раҳмат қилгурларнинг бу дунёда ана шундан бошқа гуноҳ ишлари йўқ эди.

Ука кетди.

Ақа қолди.

Улар на Кечани эслашди!

Чунки, Кечани билмасдилар, хотирлай олмасдилар, унинг қоронғи осмони қабатларида чақнаган милёнлаб шуълавор юлдузларидан, сутдай тошиб долғаланган ойларидан ғофил эдилар; олис дунёлар насимларидан кўнгиллари бебахра, наинки бебахра, Кўнгилнинг ўзи ҳали таваллуд топмаганди: кулманг, биродар, кулманг; Кўнгил таваллудисиз одамнинг бу дунёга келиши, юриши, кетиши бир ҳашарот умричалик эмаслигини ҳожи поччангиздан сўрасангиз, яхшилаб тушунтириб кўяди.

На Бугунни ўйлашди.

На Эртани қайғуришди!

Ҳайф, бир корин...

У маҳал бу икки безотнинг оналари ҳаёт эди.

Кампир, ҳар нарсага кўзёш тўкаверадиған, бўлар-бўлмас гап-сўзларга аралашаверадиған сержағ; кўнгли тор, мўрт бўлгани учун, кичик ўғлини кўчириб кетишганидан кейин воқеанинг асл моҳиятига етмай туриб, ташлаб кетган кичик ўғлини, унинг бошини айлантириб илму амал, жодуларни қўллаган қайнонасини, соқоли супургидай бўлгани билан барибир хотинқули қайнотасини (агар, бу соқолингга ўт тушкур хотинқули бўлмаганида, бошқага уйланиб аллақачон ўғил орттириши мумкин эди!), эрни бир кунмас-бир кун қаро ер қилиб, гўрга тикадиған келинини қарғай-қарғай кунни кеч қилар, шу билан чарчаб ухлаб қоларди. Тонг отгач, яна дийдиёси бошланарди: кечаги айтилган сўзлар, қарғишлар, иддаолар бирма-бир такрорланар, бир тарзда давом этарди.

Кампирнинг қарғишлари тегдими ёинки ўзининг вақти-соати етган эканми, келиннинг отаси бирдан оёқ узатиб ўлди-қолди. Хабар етгач, кампир дарров калиш-махсисини кийиб йўлга отланди, у орадан қандай гап ўтмасин (аслида, ҳеч қанақа гап ўтмагани) бунақа маъракалардан қолмасди.

У, маъракада тўнини ағдариб кийиб, роса чуввос солди.

Ўз дардини айтиб йиғлади: роҳат кўрмаганини, эри ёш ўлиб кетганини эслади, бобою бобокалонларининг гўрда чиришганини, энди уларнинг олдига қудагинасининг ҳам жўнаганини, эртами-кечми ҳаммаям боришини айтиб-айтиб йиғлади, юракларни эзиб юборди.

Ўзиям дод солаверди.

Йиғи-сиғи қилаверди.

Дод-войлару йиғи-сиғилар орасида кулоққа чалинган сўзлар маъноси чақилганда шу нарса аён бўлдики, қудагинаси бу дунёда топилмас одам бўлганмиш, рўзгорини эплаб-сеплаб жой-жойига қўйиб юрганмиш, энди у қайтиб келмасмиш, қайтиб келмаслиғиям кўп афсусланарли иш эмасмиш, нега деганда, у нак беҳиштнинг ўзига кетганмиш, жаннатиймиш.

Ана-а!

Ўша кеча у қудагинасиникида, яъни кичик ўглини-кида тунаб қолди.

Келинининг уй тутишию рўзгорини ҳамма мақтаган-ди, кампир бунгаям дарров кўнди. Катта келиннинг ландовурлиги, ўғилгинасининг топган-тутганини жойига қўя олмаслиги, бадастур эмаслиги хақида узундан-узун ваъз айтди.

Кампири тушмагур шунақа кампир эдики, бунақа-сини етти иқлимда сахро кезиб, сув кечиб ҳам қидириб топиб бўлмасди. Ўзи кўриб-билиб турсаям, ўзининг кўриб-билганига эмас, бировнинг айтганига ишониб кетаверарди. Унинг кўзи, кўнгли билан тилининг орасида унчалик тузук муносабат ўрнатилмаган эди-ю, лекин қулоғи билан тили жуда-жуда топишган, апоқ-чапоқ бўлиб кетишган, ғов бўла олгулик барча унсурларни ўртадан кўтариб ташлашган эди.

Маъракадан қайтган кампир илгариги барча араз-гиналарни унутди. Катта келинидан сал норози бўлсаям невараси Тошмуродни ёнига олиб, қўшни қишлоққа жўнайдиган бўлди. У ёқда икки-уч кунлаб қолиб кетарди, ҳатто, келинига ундай қил-бундай қил, деб ўз уйидагидек фармойишлар бериб қўярди, ўзини икки данғиллама ховлининг эгаси гумон қилиб, кериларди.

Кичик ўғил ўзида йўқ шод, қайнотасининг чорваларига эга чиқиб, ишбилармон номини олиб, айшини суриб юраверди.

Тошмуроднинг бувиси билан боришига отаси кўп рўйхушлик бермаса-да, буни очик-ойдин айтолмас, майли, ҳозирча кампирга ёнқозик бўлиб турсин-чи, кейин-кейин қадамини узиб ташлайман, деб хаёл қиларди.

Ўз умрлари давомида кўп шовқин-сурон солишган бўлса-да, ҳар иккала кампир ҳам абадий масканларига жимгина оёқ узатиб кетишди. У ёқда нималар қилишяпти, фаришталарни ҳол-жонига қўймай тўзитиб юришибдими, у ёқдаям қарғашяптими-йўқми, буни ёруғ жаҳондаги барча одамизод вақти етиб билиб олаверади. Улар кетишгани билан бу ердаги ғалва-ғишаваларнинг тинчимаганини эса, ўзингиз кўриб-билиб турибсиз, ахвол шу экан-у, юраверишсаям бўларкан, деган надоматларингиздан энди фойда йўқ.

Бояги-бояги, бойхўжанинг таёғи экан — кичик ўғил мана энди ўзиниям, ёлғиз қизниям, иккаласидан тўралганларниям оғир кунларга қолдириб ўтирипти: у ёкдагилар буни аввалроқ билишганида янаям бошқачароқ ҳаракат қилишармиди, ким билсин; кечани кеча, кундузни кундуз демай кўпайтиришган мол-холлари ҳам куёвни бегонасирашиб, уларнинг ортидан кетгани ёмон бўлди; нафсиламбрини айтганда, куёв ҳам ана шу кейинги сафардан кўпроқ норози бўлди, аввал шод, кейин ношод бўлди.

Бор гап шу.

Амаки бу кишлоққа кўчиб келишидан аввалги ҳолатга қайтган эди, феъли бадбинлашган, сал гапга олов оламан, деб турарди. У ярим қопча бурдойни ғалвирлаб, тозалаб ўтирган экан. Қўли ишдан, оғзи сўкишдан бўшамаётган экан:

— Э, онагинангни... хаммаси ҳаром ўлиб кетса-я! Кечани кеча, кундузни кундуз демай қарасаму, боқсаму... ха, онагинангни!..

Аён бўлдики, у ҳамон индамай-нетмай кетворишган моллардан хафа, алами босилмаган, чамаси, икки дунёдаям босилмаса керак. Ғалвирни элаганда буғдой устига ҳар хил ўтларнинг уруғлари, майда тошчалар, қорақуя кўпроқ чиқиб қолди, шекилли, энди у омборчининг гўрига фишт қалай кетди: унинг хаста хотини қолмади, сийниси қолмади, бурни қолмади... бари керагини олаверди. Шу асно яқинлашиб қолган жиянини пайқаб, заррача хижолат чекмади, юмушдан ҳам тўхтамади, фақат ҳақоратларга кон тилининг учидан тузукроқ сўз чиқиши мумкинлигини исбот қилгандай:

— Ке, Тошмурод! — деб қўйди.

Тошмурод салом бериб қаққайиб тураверди.

Амаки унга бир ола караб қўйди:

— Қалайсизлар?

— Тузук... — деб қўйди Тошмурод, шу тарзда айтдики, тузукнинг расволиги билиниб қолди.

Амаки сўкинишдан тўхтагани-ю, лекин юзи ҳамон хафақон, қовоғи солиқ, биров билан гаплашгиси йўқ, мунда-ай... одамга ўхшаб яйраброқ, эмин-эркинроқ сўкишларига халақит бергани учун жиянидан норози

кўринарди; балки, норози кўринишининг бошқа сабаблари ҳам бордир-у, биз беҳабар қолгандирмиз.

Тошмуроднинг сўррайганича қотганини кўриб:

— Нима гап? — деб сўради, шундай сўрадики, бундай сўралганда ҳеч гап йўқ, деб индамай кетавериш маъқулдай эди; амаки жаҳли чиқиб турганиданми, пухталиқ қилибми, ишқилиб, саволнинг орасига жавобниям хом-хатала қилиб узатиб юборган, шуни еб кетавер, дегандай бўлганди.

Тошмурод ёш бўлгани учун ичидагини кўрмай, чайнала-чайнала мактабни битирганини тушунтирди, маслаҳат сўради, нима қилай, деди.

Амаки беозорлик билан елка қисди:

— Билмасам, билмасам, билмасам! — деб бир сўзни уч марта такрорлаб айтди, шундай охиста товушда айтдики, тезроқ йўқол, йўқса, ҳозир портлатиб юбораман, дегандай бўлди.

Тошмурод ёш бўлгани учун катта портлашлар олдидаги ҳолатларни илғай олмасди, яна нималардир деди.

— Эй инсон, мен невлэй? — бирдан тутақиб кетди амаки. — Ўнта қорамолим бир ҳафтада йиқилиб берди; жиян бўлиб, ака-а бўлиб бирор марта мендан ҳол сўрадиларингми? Ўзларингиз ҳукумат одамисизлар, ҳамма нарсани ўзларингиз биласизлар, бир калхўзчи одам сенларга нима маслаҳат берарди? Шу кунларда ўлишга қўлим тегмайди; худога нима гуноҳ қилувдимки, бир ҳафтада мени кўшқўллаб уриб, ҳам оёғи билан тепса... Ана-а, битта тиррақи бузов қолди. Униям жони чиқай-чиқай деб турипти. Энди, у ўладими-қоладими ишим нима?

Амаки чошғалвирни бир четга улоқтириб юбориб, негадир ҳовли этагидаги пастак пахта девор томон юрди. Девордан нариги ёқда бошқа ҳовли йўқ, адир, текис ерлар бора-бора кўтарилиб, бир-бирларига эгизаклардай ўхшайдиган тепалиқлар бошланади, улар ҳов чўққилари осмонга шаффоф тигдай санчилган тоғларга сомеъ киёфада туришарди. Баҳайбат кўнғир тошлар тоғларга салобат бағишлайди, ўт-ўланлар ифорлар таратиб бағрига чорлайди, арчалар гўзал безакдай ўзларини кўз-кўз қилишади.

Амаки деворга суяниб, тоғларга орқа ўгирганча, лекин қўли билан у томонга ишора қилиб пайдарпай сўйлай кетди:

— Кўряпсанми, кўряпсанми? Хайрият шу тоғлар бор экан, тинимсиз сув юбориб туради, одамлар мол-холларини боқишади; йўқса, нима бўларди, биласанми? — амаки шунчаки сўраган, аслида унинг учун жияни билиш-билмаслигининг унчалик ахамияти йўқ; гўёки, мендан эмас, анаву тоғу тошлардан ёрдам сўра, деяётгандай бўларди; кейин айтган гапларининг мазмунидан бу маъно очиқ-ойдин кўриниб қолди. — Тоғнинг ортида бир талай тожик қишлоқлари бор-а, мачойилар яшашади. Аёлларини уйдан чиқаришмасди, барининг егани олдида, емагани ортида эди; экини, чорваси зўр эди. Энди-чи, энди?! Ҳар эрта тонгда хотин-халажлар, қора-қура болалар тоғу тошлар оралаб юришади; равоч қидиришади, туятаппонларнинг томирларини кавлаб олишади, кўшоёқу қоқи ўтларниям қўйишмайди. Улардан ҳам барақа кетган, топган-тутганларини еб соплашган. Ҳар куни бу ёққача тушиб келишади, ялинишади, чуввос солишади, аммо, илож қанча; уларга ҳам, худди шундай деб, илож қанча, деб айтаман.

Тошмурод амакиси бу гапларни нима учун айтаётганлигини фаҳмламади. Қизариб-бўзариб, унинг сўзларини базўр охиригача эшитиб турди-турди-да, кейин хайр-маъзурниям насиё қилганича жўнаворди. Йўлда кетаркан, ўзига-ўзи энди бу хонадонга қайтиб қадам босмайман, деб онт ичар, отасининг таъқиқларига қарамай яширинча келиб юрганларини эслар, ҳаммаси бир гўр экан, деб ўйлар, ана шу ҳаммаси бир гўрнинг ичиде ўзиям борлиги хўрлигини келтирарди.

Тошмурод ҳақиқатан ҳам анча вақтгача ўзини кўрсатмади. Ёз кунларининг бирида ўша тиррақи бузовнинг хаёлими, жин-ажинасими уни қоқ ярим тунда икки шериги билан бу ерга бошлаб келди. Бошқалари кетиб, якка ўзи қолганидан бу пайтда тиррақи бузов анча-мунча ўзига келиб қолган, семирган; индамай-нетмай, эгасига билдирмай кироий етаклаб кетса бўладиган холга келганди. Ўзи бу маҳалда ана шунақа етилган моллар дала-туздами,

боғлоқлик турган жойидами кимларгадир бебилиски эргәшиб кетиб қолишар, сўзлашни билмаганлари учун тиллари ниҳоятда ширин қовурдоқ бўладиган бу харом қотгурлар ақалли маъраб ҳам эгаларини огоҳ қилишга қурблари етмасди: садқаи шунча ем, садқаи шунча хашак, аслида уларга эга эмас, бир қулоч бошвоқ кифоя экан. Аслини олганда, ана шу эгаларининг ҳам бўйинларига бошвоқ солса бўлади-ю, негадир шундай қилишмайди; шундай қилишмайди деймиз-у, тузукрок синч солишга, теварак-атрофга тузукрок қарашга эринамиз; агар эринмаганимизда, бу гапни айтмаган бўлардик; ҳуда-беҳуда сўзлаб гуноҳ орттиришга не хожат; ха-ха, қаранг, қаранг, ҳеч шошилмай-ошиқмай назар ташлайверинг, ана унда кўрасиз, кўриб ўзингиз ишонч ҳосил қиласиз, уларга бошвоқнинг ҳеч кераги йўқ, бу арқонлар уларнинг бўйинларида кўпга бормай чириб тушади, уларнинг бўйинларида бошқачарок, атайлаб ўйлаб топилган, атайлаб кўзга кўринмайдиган қилиб ишланган, пишиқ-пухта, узилмайдиган, борган сари тобора маҳкамроқ ушлайдиган бошвоқ бор-ку; борган сари тобора маҳкамроқ қисиб оладиган, ўтиб кетган абосидан туғилажак авлодигача етадиган ниҳоятда узун, ниҳоятда чексиз, ақл бовар қилмайдиган, кўз илғамайдиган... эй ноқис, сенга сўз сўзлашни ким қўйибди!

Ўнта қозифу ўнта арқонни яхши ниятда охурга ташлаб қўйган амаки эрталаб туриб қарасаки, хизматдаги битта қозик қолибди, холос; арқон-парқони билан илгариги тиррақи бузов, ҳозирги каттакон хўкизни ўғирлаб кетишибди.

Ўлган ўнтасининг алами ўғирланган биттасининг олдида ҳеч гап бўлмай қолди. У аввалига, қозикдан ечилиб кетгандир, деган ўйда, юраги ортга тортганча, ортга тортиш нима бўпти, тўхта-тўхта, ҳовлини бир сидра қараб чикди, қараб чикди-ю фойдасизлигини сездди.

Ундаям кейинги пайтларда акасининг яхши фазилатлари бош кўтара бошлаганди, неки алам ўтса, дарров хотинига ёпишарди. Ўчоқ бошида куймаланиб юрган хотинига ўдафайлай кетди:

— Падарлаънат, мол қани? — молнинг йўқлигини

ўзи кўриб-билиб келган бўлсаям, кўриб-билмаганга бўкиргани галати чикди.

Эрининг авзойини кўриб, хотинининг капалаги учиб кетди.

— Оғилда йўқми? — дея базўр сас чиқарди.

— Оғилда онангнинг эри ўтирипти, — деди эр шунча яхшилиқлар кўрсатиб кетган мархум қайнотасининг руҳини беҳад шодлантиришга киришиб.

Яна кўп ношоён сўзлар, бошқача бақир-чақирлар ҳам бўлдики, муаллифнинг асаблари ниҳоятда сустлиги; чиройли, оҳанжомали гап-сўзларга ўрганганлиги-ю, очикчасига тоби-тоқати йўқлиги; бир сўзни айтишдан аввал уни минг тарозига солиб, елкасидаги фаришта-ю, шайтонларга ҳам бир-бир кўрсатиб олиши, уятчанлиги туфайли андиша-истихолаларга керагидан ортиқ бориши; устига устак, нозиктаъб ўқувчиларниям босинқи тушга ўхшаш бундай ҳаётни тасвирлашдан кўра ишқ-муҳаббат бобида жиндаккина кўз ёшлар, каттароқ эҳтирослар, эркалашлар, қайноқ бўсалар, қизишиб кетганда буларгаям қаноат қилмай тоза тўшаклар, жавлон уришлар, ҳансирашлар, аразлар, қувончлар, пул беришлар, пул олишлар: ўртада нималардир сотилгани-ю, сотилган матоҳнинг яна эгасида қолавергани ҳақида тўзукроқ асарлар талаб қилиб туришгани сабабли, булардан ташқари, муаллифнинг ўзиниям сиз каби қорни очқаб чучвара хаёлида ўтиргани учун қолганини айтмай қўя қолди. Боз устига, эринчоқлиги тутиб, жабрдийданинг мелисагача борганини ҳам тузук-қуруқ ифодамай олмади.

Шу куни ҳеч қутилмаган ходиса юз берди: мелисадагилар уйқудан ўнг томонлари билан турган эканми, жабрдийданинг арз-додини диққат билан эшитишиб, шитоб билан ишга киришишди.

Йўқолган жонивор топилгач, қайларгадир жўнаворишган ўнта қардошини ҳам етаклаб келгандек бўлди, амакининг боши шоён кўкка етди, қўлидан қашлағични қўймай жониворнинг жонини киргизиб қашлайверди, айниқса қорни-ю биқинларини алоҳида меҳр билан қашлади, бу машғулоти билан шу қадар овора эдики, мелисалар олдига солиб кетишган уч безори ўғри, инчунин, Тошмурод билан ҳам иши йўқ, қашлайверди.

Кечкурун кўни-кўшнилар кириб келишди.

Улар негадир жониворнинг топилганидан унчалик хурсанд эмасдай кўринишди.

— Чатоқ бўпти-да! — деди Аливой деган тракторчи очик-ойдин. — Акангизнинг ёлғиз ўғли — эшитган кулоққа уят, мелисага бормасангиз ҳам бўларди...

— Э, мен невай? — деди амаки худди ёш бола араз ургандек тўмтайиб. Сўнгра ўша куни юраги тўхтаб-тўхтаб қолгани ёдига тушдим, бехосдан ховриқиб тўнини тескари кийиб олди. — Менга деса турмада чириб кетмайдими? — деган эди, қайнота-қайнонасининг ва молларининг қайларгадир жўнаворишганига ҳам шулар айбдор, деган фикр миясидан кечди. — Мен шунақа эдимми, а; мен шунақа эдимми, а?! — дея тепсина бошлади. — Мени хонавайрон қилишди, ўзларининг ҳолларига солишди...

Келганларнинг дилларидан «сени ҳеч ким хонавайрон қилгани йўқ; сен ўзинг аслида шунақа эдинг, вайрон жойда бино бўлган бир вайрон эдинг» деган фикрлар «йилт-йилт» этиб ўтди-ю, тилга кўчмади, алоҳа, тилга кўчгани билан фойдасиз эди; чунки, бу одам, қарисан-қартасан — асли наслиннга тортасан, деган мақолни эшитмаганди; борди-ю эшитган бўлсаям, буни бошқаларга атаб ўйлаб топишган, менга дахли йўқ, деб ўйларди; бундай ўйлашининг сабаби шунда эдики, у ҳозирни кўрар, ҳозирнинг ташвишини қилмоқчи бўлар, ўтмишу насл-насаб, келажак авлод ҳақида катта бошни кичик қилиб эслашни-ўйлашни хоби хотирига келтирмасди.

— Ўтган йили ўнта молингиз ўлди, бирор жойингиз камайиб қолдими? — деди хамиша оғзи қулоғида хандон-хушон юрадиган Илёс исмли эллик ёшлардаги қоп-қора бир одам, камайган-камаймаганини жуда яхши биладигандек бир алпозда; сирасини айтганда, Илёс-войнинг хамиша тиззасию тирсаги тўзиб-йиртилиб юрар, унинг камайиб-кўпаядиган ҳеч вақоси йўқ, шунинг учун бовар этолмас, бу ҳақда мулоҳаза юритиши ё ақл ўргатиши, албатта, кишига малол келарди. Айниқса, киши дову дунёсини зулмат чулғаб турган амакига ўхшаган бўлса, бу ортиқча гап учун уни уйдан ҳайдаб чиқаришга ҳақи бор эди; аммо, бу кўшни минг

йиллик қўшни эканлиги боис, устига устак амакининг ўзиям бу қишлоқнинг одами бўлмагани учун ҳамиша тили қисик, тили қисик бўлмасаям ҳар доим ўз-ўзини шундай хис этар, кўп ҳолларда худди ҳозиргидаги каби бир ола қараб қўйиш билан кифояланиб қўя коларди.

Қўни-қўшнилардан ҳеч қайсиси ўғрилардан негадир нафратланишмас, қайтанга уларга ичлари ачишиб оҳ-воҳ қилишар, эзилишар, гўёки ўғирлаганлар эмас, ўғирлатган айбдордек: гўёки пашшадек нарсани филдек қилиб мелисагача кўтариб борган амакидан ёзғиришарди; чунки, амаки даъвосидан воз кечса ҳам мелисалар воз кечмаслигини; чунки, мелисаларнинг воз кечмаслиги олдида бир жондор хуни ҳеч нарса эмаслигини айтишарди. Ҳеч бирининг гуноҳи йўқ, дейишарди; ҳамма гуноҳ уларни ўғирликка мажбур қилганларда, дейишарди-ю, бу мажбур қилганлар ким экан, деган саволга жўяли жавоб айтишолмасди; ҳаммасиниям назарида, у катта куч кўзга кўринмас, у қайдадир узоқда, жуда узоқда бўлиб туюлар, у ҳаммани кўриб-билиб, хол-аҳволдан хабардор бўлиши керак ҳолда ҳеч кимни кўрмаётганлиги, ҳеч кимнинг хол-аҳволдан хабар олмаётганлиги одамларни ажаблантирарди, холос.

Қўни-қўшнилар чиқиб кетишгач, қишлоқнинг оқсоқол-кўксоқоллари келишди. Бу оқсоқол-кўксоқоллар уч киши, учовиям пала-партиш кийинишган, учовиниям уйида сичқонлар хассага суяниб юришар, лекин йўғини яшириб, борини ошириб юрадиганлардан бўлганлари учун иззат-ҳурматлари жойида, сўзлари кесар эди. Улар маърака-маросимларда бош, ҳар бир хонадонда нима бўляпти-нима қўйяпти, хабардор эдилар.

Улар жабрдийда билан беписанд кўришишди, уйга ҳам киришмади. Худди биринчи марта кўраётгандай ховлининг уён-буёнига назар солишди; бир-бирларига им қоқишди, имо-ишоралар қилишди, «рахматли ҳаёт эканлигида фалон нарса пистон жойда эди, анаву мана бундай эди», деб, бир-бирларига кўрсатишди, бир-бирларига гап маъқуллашди. Уларнинг бу тарзлари ғалати эди, худонинг ўзи кечирсин-у, худди

рахматлини тирилтириб келиб, бизга бу ёқмаяпти, ховли-жойингизни, жойу жалолингизни яна илгаригидек, ўз холига келтирмасангиз илож йўқ, деяётгандек бўлишарди.

Кейин ховлининг hozirги эгасига тасодифан кўзлари тушиб қолгандек, ие, бу нима қилиб юрибди бу ерда адашиб, дегандек, ажабланиб қарашди. Шу қараш баробарида жуда нохуш хол юз берганини эслашди, эслашди-ю, ковоқ-тумшуклари осилиб кетди. Жимликни новчалигидан Даканг лақабини орттирган, товуши йўғон бўлгани билан кўнгли бўш бир оқсоқол буздй:

— Хо-ош, энди-и... жиянни нима қилдингиз?

Амаки, мен жиянни ҳеч нарса қилганим йўқ, нимаики бўлса, ўзига ўзи қилди, дегандай кифт қисди.

Иккинчи оқсоқол калта соқолини тортиб узайтирмакчидай тутамлаб-тутамлаб қўяётган, жуссаси жик-каккина бўлгани билан бир вақтлар ичи фитна-фасодга, турли ғийбатларга тўлиб-тошган, ўзидаги бу иллатни қариганда туйқус пайқаб, хижолат чекиб, қолган умрида уларни қириб ташлашга бел боғлаган, энди бирини йўқотдим деса иккинчиси бош кўтариб билдирмай ўз ишини қилиб кетаверишидан изтироб чекиб юрадиган одам эди. У кўпинча бармоқларини букиб-букиб, нечага кирганини ҳисоб-китоб қилиб қолар, етмишга қирибман, деб ҳаммани ишонтириб бўлгач, кўп ўтмай ўз хулосасидан тонар, йўқ, роппароса етмиш бешни уриб қўйибмиз, дерди. Ишқилиб, етмиш йилми, етмиш беш йилми фақат ичидаги иллатларни боқиб-парваришлаб, семиртириб юборганидан улар ажриқ томиридай ботинини ўраб-чирмаб олишган, бечора энди қутулолмай ҳалак эди. Томир суғирилганда ўзи билан анча-мунча тупроқ илаштириб чиққан каби бунда ҳам кичкинагина бир иллатни ўз-ўзича ўлдириш мушкул; анча-мунча қон йўқотишга, йўқотилганининг ўрнини тозаси билан алмаштириб туришга тўғри келар эди.

— Дуруст иш бўлмапти, яхши иш бўлмапти! — деди ҳозир ҳам қандайдир фитнани кўзғашга ич-ичидан ёқимли истак, мойиллик сезиб ва буни пайқаб қолганидан дарҳол тилини тишлаб, учинчи оқсоқолга ўғирилди: — Ўзингиз бир нарса денг-да!..

Учинчи оқсоқол ўрта бўй, кенг пешонали, келишган одам эди, шунча сифатлари устига яна ақлли, оғирқарвон, мулоҳазали эканлигини ҳам қўшсак, ҳеч иккиланмай, бундай одамни экспонат сифатида музейга қўйса ҳам бўлади-ку, дея ховриқиб қолишингиз мумкин. Ховриқманг. Ана шу одам бир вақтлар зўр чавандоз ҳам эди, остидаги оти юлдузни кўзларди. Кўз текканми, атай қилинганми, аввалдан тузук-куруқ эҳтиёт чораларини кўришмаганми, ишқилиб, талотўпда, улоқни оламан деб энкайган пайти эгар ағдарилиб кетиб, у учиб тушган. Боши билан заранг ерга урилган. Аслида, йиқилганда от ёлини тўшайди, эшак туёгини, деган доно мақол бор-у, боши заранг ерга урилса, анча-мунча серёл отнинг тўшаган тўшамасиям кор қилолмай қоларкан. Шу-шу биттаю битта экспонат-одам ҳам баланд тоқчага қўйилган, тасодифан тушиб кетган ўн иккинчи асрнинг сопол кўзаси қаби чил-чил синди; тез-тез ҳушини йўқотиб, кўзлари олайиб юрадиган бўлиб қолди. Кўза қимматли ёдгорлик бўлгани учун сопол синиқлари ҳам кўчага чиқариб ташланмаганидек, бу одамнинг ҳам бир вақтларидаги катта иззат-обрўсини сақлаб, оқсоқоллар сафига қўшиб қўйишганди. Кўп ҳолларда ундан чиққан маслаҳатнинг тескарисини қилишса, ҳаммаси жой-жойига тушиб кетишини кўриб, қойил қолишарди. Бўлиб ўтган воқеани унга йўл-йўлакай тушунтириб келишганига қарамай, у ағнимагандай ҳар иккала ҳамроҳга эринчоқлик билан базўр бир-бир қараб чиқди. Кейин нима гап-сўзлигини илқис эслаб қолди шекилли, томдан тараша тушгандек:

— Қамалса қамалсин! — деди.

Жабрдийда бу гапдан суюндими-суюнмадими, унчалик ажрим қилиб бўлмади қолди. Лекин икки оқсоқол бирданига «қамалса биз учун шармандалик, фалон қишлоқда яшайдиган фалончи ўз жиянини битта сигир деб қаматибди, деган гап-сўзларни кўтариб юриш оғир; мана, чавандоз ҳам тескарисини тўппа-тўғри айтиб турибди» деб ўйлашди.

— Ана-а! — деди новча оқсоқол юпқа лабларини чапиллатиб. — Нимаики бўлмасин, бориб даъвонгиздан кечинг; нимаики бўлмасин, жиянни чиқариб келинг, ахир қонингиз би-ир...

— Шундай бўлсин! — жиккак оқсоқол тасдиқлашдан нарига ўтмади; у ҳали-хануз фитнаангиз бирор сўз айтиб юбормоқдан ичида қўрқиб, ўзини тийиб турарди.

— Менинг даъвойим йўк! — деди амаки негадир оқсоқолларга жаҳл қилиб.

— Буни бизга эмас, ҳукуматга бориб айтинг, — насиҳат қилди новча оқсоқол.

— Билсангиз, бу гап-сўзлар бизнинг қишлоғимиз номига, раҳматли қайнота-қайнонангиз шаънига дуруст эмас, — ҳарчанд сўзламасликка уриниб турган бўлсаям жиккак оқсоқол ўзини тиёлмади. — Эски замонда Мамаюсуфбойни қавму қариндошлари калхўзга кирмади, деб қулоқ қилиб юборишганини ўзингиз ҳам эшитгансиз, ҳали-ҳали гапиришади. Бечора Сибириё бўлиб кетди. Кимга фойда-ю кимга зиён? Қавму қариндошлариниям ер ютиб кетди: калхўз аро киролдими, калхўз миннатдор бўлдими, калхўз қабртош қўйдими? Бэ?! Ёғ еганда ёт яхши, қон ичганда қариндош — одамнинг одамлиги шунда билинади...

Бу гаплар собиқ чавандозга ёқмади. Сафсатадек туюлди.

— Э! — деб қўйди.

Жиккак оқсоқол дарров тилини тийди. Маълум бўлдики, собиқ чавандознинг ҳалиям айтгани-айтган, дегани-деган экан. Бу хитоб унинг овзидан шунчаки чиқиб кетган бўлсаям, ёнидагилар ундан оламжаҳон маънолар топишди: новча оқсоқол бу хитоб баҳонасида «гапни гапир уққанга» деган мақолни эсласа; жиккак оқсоқолнинг дилида қарама-қарши фикрлар бош кўтарди, гапимни бўлиб бу миясини еган чавандоз нима демоқчи экан, деб ўйлади; яна ўйландики, чавандознинг буларга аввалдан адовати бормикинки, яхши-яхши гапларимизни тинглашга қўймади, деб.

Шундай-шундай гапларни гапиришиб, улар бу ерни тарк этишди.

Дарвозадан чиқаётиб, яна ортларига ўгирилишди, яна ховлининг ҳар томонига синч солишди, қайсибир дарахт остиданми, хў-ўв бостирмаданми... бирор ёқдан раҳматли ҳамқишлоқларининг чиқиб келишини кутгандай, шуни истагандай, э, оқсоқоллар бир кеп

қопсизлар, уйга кирмай кетиш йўқ, дея жилмайиб-жилмайиб қўлларидан ушлаб етаклашларини со-рингандай бўлишди: ҳақиқатан ҳам, худди шу заҳоти қўллари живирлашиб кетгандай туюлди, кўзларидан ёш қуйилди.

Бунча омонатсиз, бунчаликлар мўртсиз, эй, яхши ОДАМ?!

Амаки роса ўйлади.

Қанча ўйлагани билан аниқ тўхтама келолмади.

Бунга ўғирланган жонивор сабаб эди.

Нега деганда, амаки сураётган ҳар қандай олижаноб хаёл орасигаям бу лаънати олқиндидек суқилиб кириб олар, халақит бераверарди.

Эртаси куни у кўни-кўшниларнинг гап-сўзларидан, оксоқол-кўксоқолларнинг ғазабларидан кўрқибми-хайиқибми, мелисахонага борди...

II

Назортачининг хотини — қирқ беш-эллик ёшлардаги аёл, сочлари оппоқ оқариб кетган, юзини қалин ажинлар кавлаб ташлаган, қўллари косовдек, кўринишидан етмиш-саксонларни қоралаган кампирга менгзагулик эди. Катта-катта кўзларигина бир маҳаллар чиройли бўлганлигидан нишон бериб турар, қувонч нималигини билмаганиданми бу кўзлар ҳамиша мунг билан боқар, дунё билан, теварак-атроф билан заррача кори йўқлигини кўрсатиб тургандай эди. Эгнидан ҳамиша бир хил — ранги ўнгиб, туси ўчиб кетган чит кўйлак тушмас, оёғидаги тош калишу бошидаги рўмолгача ана шу кўйлакка мос эди.

Ҳозир у ўчоқ бошида, чўғланиб турган оловга бокқанича дувиллаб оқаётган кўз ёшларини тиёлмай ўтирарди. Назарида, Тошмуроди ана шу чўғ орасидан чиқиб келаётгандай, шу чўғ орасида юргандай туюлар, шунданмиқан, у тунж хайкалдек қотиб қолганди. Нафсиламбрини айтганда, ҳозир у хайкал бўлганда тузукроқ эди, борган сари қоврилиб ёнаётган дили олдида ўчоқдаги олов бир тоғора муздай эканлигини тузукроқ синч солган ҳар қандай одам фахмлаб оларди. Аёл бугун супрада қолган ун юқларини қоқиб-суқиб

чакалок муштичалик хамир олган, шуни ёйиб қотирма пиширмоқда эди. Хаёлида бу қотирмани пишириб бўлиб, ярмини ишга кетган эрига қолдиришни, қолган ярмини ўғлига етказишни мўлжалламоқда эди; бироқ, у ўғлини қаерга олиб кетишганини, қаерга қамаб қўйишганини билмас, орадан беш-ўн кун ўтиб кетганига қарамай, буни эридан сўрашга юраги дов бермас, ўзи гап очиб қоладими, деб эртаю кеч оғзини пойласа ҳам эридан садо чикмасди. Аёл ўнта саволга базўр битта жавоб қайтарадиган камгап, теварак-атрофда бўлаётган воқеа-ходисаларга, инсонларга, ҳатто энг яқин кишиларига (аслида, яқин кишиси бормиди?) ҳам бепарводек кўринса-да, у савқи табиий ҳис-ла эрининг ўғлига муносабатини аниқ, беҳато илғарди.

Тошмурод ўғрилиги учун кўлга олиниб, қамаб қўйилганлиги ҳақидаги хабар етиб келгач, эрининг юз-кўзларида аллақандай оталик ҳиссига ҳеч-ҳеч қовушмайдиган, ана-а, айтмадимми, дегандай, ўз айтгани келганидан боши шоён кўкка етган одамлар қиёфасида бўладигандек ўзгаришлар зухурланганини аёл тўсатдан пайқаган, даҳшатга тушганидан индамай қолганди.

Агар, аёл зийракроқ бўлганида, эрини ўғлининг ўғрилигидан ҳам кўра кўпроқ нима учун унинг айнан укасиникига тушгани ажаблантираётганини сезган ва шу томонга куч бериб, унинг ўғлига муносабатини ўзгартириб юборган бўларди: албатта, бунинг учун бироз худбинлик, бироз қувлик, бироз тошбағирлик каби ҳозирги замон одамларининг ноёб фазилатлари зарур эдики, аёл буларнинг барчасидан мосуво, билиб олгани, суянгани йиғи эди, холос. Эрининг эса бадбин хаёлидан ўқтин-ўқтин Тошмурод (ўғлим, дейишга тили бормасди!) қасдимни олиш учун шундай қилганмикан, деганга ўхшаш бир нималар гивирлаб ўтиб қолар: қанақа қасд эди, деб сўралса, шўринг қурғурнинг ўзиям тузук-қурук тушунтириб беролмасди-ю, шундаям, барибир, бу ҳол ҳукумат олдида ўзининг ҳам жавобгар эканлигини англатишидан кўркиб кетарди.

Етмагандай, қасбу коридан келиб чиқиб, ўзини жинойтчилар билан курашиб юрган музаффар баҳодир, оппоқ одам деб билганлиги; айтилган йўлдан бир қадам

хам четга чиқиш мумкин эмас: ушлашибдими, демак, у қоп-қора, у гуноҳкор; унинг орасига кирганларнинг бари гуноҳкор; кечмаса, ота-онасиам гуноҳкор, деган мужаррад тасаввурларга канадай ёпишиб олганлиги ўғилга заррача бўлсин-да раҳм-шафқат кўрсатишига изн бермасди.

Назоратчи ўйласа, Тошмуроднинг гуноҳлари кўп эди.

Аввалроқ у отасини, ота эканлигини-ку қўяверинг, постда турадиган шундай одамни кўриқчига ўхшатиб, катта жиноят орттирганди назоратчининг назарида.

Буни кечириб бўладими?

Албатта, йўқ.

Бунақа гаплар учун жиноятчини олдинда нималар кутишини назоратчи яхши билади.

Кейин бу воқеа бўлди...

Назоратчи, укаси билан ўғлини сўзларимга қулоқ солишмагани учун шу қўйга тушишди, деган гапларни очикдан-очик айтарди-ю, нарироққа ўтмас, шунинг ўзи билангина қаноатланарди; бу доирага ўзиниям қўшиши лозимлигини ҳеч-ҳеч ҳаёлига келтирмасди. Балки, ўғлим мендан қасдини олиш учун шундай қилгандир, деган, аслида жуда тўғри бўлган бу фикрни на худо (ҳозирча!), на бандаси унинг кўнглига солишарди. Шу чоқда, ха, ха, айни шу дамда бу фикр унинг кўнглига солиниши керак эди, унинг юмуқ кўзларини зўрлик билан очиб бир нур эндирилиши лозим эди; нега бундай бўлмади, азизлар; азизлар, деймиз-у, бу азизларнинг фақат ўзлари учун азиз эканлигини кўриб афсус чекамиз; шу азизлигингиздан анаву одамгаям бир чимдим юқтирсангиз-чи, дейишдан ўзимизни тиёлмаймиз; шундай эмасми, инсон ҳаёти ҳақида том-том китоблар битган нависанда жаноблари; сиз бунча кўп куйинасиз, бани башарият тақдиридан бунчалар оҳ урасиз, курраи арзни кичик каллангизга жойламоққа нечук уринасиз, ҳаёлингизни бунчалик юксакликларга парвоз эттирасиз, бунча кўп ёзасиз, бир жағингиз очилса нималарни гапириб ташламайсиз, алмойи-алжойи услубларингиз ҳақида бунча кўп сафсата сотасиз, қачон анаву юмуқ кўз-ёпик деразани жиндаккина бўлса-да очиб бир қатим нур эндирасиз; бу юмуқ кўз-ёпик дераза ортини босиб

кетган моғорларни қандай кўра олдингизки, айтиб берасиз?

... Аёл чўғларни косов билан ўчоқ ичидан ташқарига чиқариб, бир жойга тўда қилди, сўнгра қозондан қотирмани олиб, теграсини шу чўғда қизартира бошлади. Ҳар гал у қўлим қуймасин, деб қотирмани сочиқ билан ушлаб айлантирарди, бу сафар шундайича ушлади, қотирма-ку қотирма, кафтларига ҳозир лахча чўғ қўйилсаям пайқас қилмасди. Кўз ёшлари қуриб, паришон бўлиб қолган, хаёли аллақаерларга оғиб кетарди.

Қотирмани қизартириб бўлгач, тенг иккига ушатди-да, уйга кириб ярмини кўрпаси олиб ташланган танча устига қўйди.

Беихтиёр танча четига чўккалаб қолди.

Анаву бурчакда ўғли ўтирарди.

— Тошмурод! — шивирлади она лаблари.

Ўғли кўпинча ҳар хил китобларни ичида жимгина ўқиб ўтирар, кўзлари йўл кўраётгандай хаёлларга берилиб кетарди.

Аёлнинг кўзи токчада ётган қандайдир китобга тушди-ю, дарров уни қўлига олди, хидлади, ўғли қаршисида, танча бурчагида ўтиргандек туюлди; аёлнинг лабларига табассум дориди, жилмайди, жилмая туриб, фарёд уриб йиғлаб юборди. Йиғлай-йиғлай, худди ўғли китоб ўқиганда варақлагани каби китобни варақлай бошлади, ҳар саҳифасига узоқ-узоқ термулди, ҳарфларнинг кўплиги кўзларини жимирлатиб юборди, ўқишни билмагани учун бунчалик кўп нуқталарни қандай қўйиб чиқишганига ажабланди; кейин ҳар саҳифани ҳам хидлай бошлади, ундан ўғлининг кўз нурларини қидираётгандай бўлди, бармоқлари билан пайпаслади, ана шу пайпаслаши баробарида ўғлининг бармоқ изларини топиб олишга, топиб кўзларига суришга уринаётгандай эди.

Аёл ўғлини қандайдир мудҳиш ҳол кутаётганини ич-ичидан пайқади. Кўни-қўшниларнинг гап-сўзлари ҳам унинг гумонларини тасдиқлаб турарди. Кўни-қўшнилар айтишардики, эрингизга айтинг, ҳаракатини қилиб Тошмуродни олиб қолсин (ўзлариям ўша ерда ишлайдилар!), иш судга ошса мушқуллашади, қаматиб

юборишлари мумкин, дейишар; улар ўзларича қанча куйиб-пишишмасин, меҳрибончиликлар кўрсатишмасин, аёл бу гапларнинг бирортасини тузук-куруқ англамас, бош қимирлатиб, тасдиқлаётгандай кўринса-да, хаммаси у қулоғидан кириб, бунисидан чиқиб кетаверарди.

У, шу кунларда эридан қандайдир ҳаракат лозимлигини билар, унинг худди илгаригидек тепса-тебранмас бўлиб бораверишидан таҳликага тушарди.

Тошмуроднинг шериклари синфдошлари экан.

Бировининг отаси ўтган йили маккажўхори орасига эккан бир туп гиёҳли ўсимлик билан қўлга тушиб қамалиб кетган эди.

Эрининг ғамидан адойи тамом бўлаёзган аёлга энди буниси етмай турган экан.

Муштипаргина... ўзининг қўлидан ҳемириям иш келмаслигини билиб, олтига норасида болаларини орага солиб, йиғлай-сиқтай назоратчининг олдига келди, унинг оёғи остига йиқилишга тайёрлигини ўз оғзи билан айтди, фақат болагина чиқариб юборилса бўлди экан, ўла-ўлгунча ўша чиқариб юборганларнинг дуойи жонини қиларкан, керак бўлса, кир-пирларини ювиб беравераркан, мол-ҳолларига қараркан, қўлидан нимаки келса аямаскан, лекин бирон тийин беришга ҳам қурби етмаскан, чунки бирон тийинни тушидаям кўрмаган экан.

— Отаси атай эмаганди ўша зор қолгурни, — деди аёл ўша ўсимликнинг номини тилга олишнIAM истамай. — Гектар-гектар экканлар қолиб, келиб-келиб бир тупгинасига қараб қолган етимчани тутиб кетишди. — энди у эрини етимча деб атай бошлади. — Шуям бошқалардек кун кўрса, бошқаларга кулиб боққан офтоб шугинаниям елкасига тегиб ўтса нима қиларди-я? Мана, энди Ёвонми-Ёбонми деган қайсибир жойига олиб кетишипти, бориши икки кунлик йўл эмиш. Ким борарди у ёққа? — аёлнинг кўзларида қандайдир чексиз алам кўринди. — Ўлиб-нетиб қолсаям хабар тополмаймиз. Ёки ўзлари олиб келиб беришармикин?

— Ўлса, ўзлари олиб келиб беришмайди, — деди назоратчи хотиржамлик ва шафқатсизлик билан. — Ўликхонада уч кун кутишади, ана шу уч кун ичида

эгаси чикса чикди, йўқса ўзлари эпини қилишади... ёқишса керак, менимча.

Бу гапни эшитиб аёлнинг кўзлари олайиб кетди. Ранги оқарди. Энди ўглиниям эрининг ҳолига солиб қўймаслик учун уввало ялина бошлади:

— Умрингиздан барака топинг, шу болагиналарни қутқариб чиқинг; катталарга би-ир гуноҳларини кечиринглар, иккинчи бу номаъқулчиликни қилишмайди, деб ўзингиз айтинг. Сиз ҳукумат одамисиз, ҳукуматга хизматингиз синган, гапингизни ерда қолдиришмайди... Майли, она-бола, ўла-ўлгунча хизматингизни қилайлик — қул қилиб олинг, айланай, қарол қилиб олинг, ўргилай, бу балодан қутқазинг; учовигинасиниям олиб чиқинг, олдингизга ўтирғазиб насихат қилинг, уринг-сўкинг, кўрқитинг, зора-зора гапингизни олишса, одам бўлишса... и-и нималар деяпман, нега гапингизни олишмас экан, шунча яхшиликлар қилиб қўйган одамнинг гапини олмай бўларканми... ва ҳоказо.

Аёлнинг узундан-узун гап-сўзларидан шу нарса аёнлашдики, боёқиш болаларга тўғри йўл кўрсатувчи раҳнамо бўлса, ишлатса, қоринларини тўйғазса, бу номаъқулчиликни ҳеч-ҳеч қилишмаскан; аммо, билишча, ҳозир ўзларини раҳнамо деб гумон қилиб юрганларни худо учасидан уриб кетган экан, ҳаммаси ўз нафси-ю, ўз ғами билан банд экан. Аёл илгари буни билмас экан-у, аммо, ўша қуни, эрини қўлга олишганда жуда яхши билиб олипти, билиб олгани билан фойда йўқ — осмон узок, ер қаттиқ экан. Қўлга олганлар ўшанда бир-бирларига кўз қисишипти, имо-ишоралар қилишипти; қани, бизни рози қилмайсизларми, дегандай бўлишипти уларнинг шип-шийдам уйларида сичқонлар ҳассага таяниб юришганини ўз кўзлари билан кўриб-билиб туришса ҳам. Ана шунинг учун ҳам, қоққани қозиклари, осгани хурмачалари йўқлиги учун ҳам эри кимларнингдир сўзига учиб, бир синаб кўриш ниятида бу иш билан атай шуғулланувчилардан, бунинг нонини еганлардан, бунинг кетидан ошиб-тошиб миср бўлиб кетганлардан уруғ олиб ўша касофат бир тупни кўқартирган экан, ажални, ўзининг ажалгинасини кўқартирган экан. Эрини хибс қилмоқчи бўлганлар у уруғни қаердан олганлигини ҳам жуда-жуда яхши

билишаркан, фалон жойдан фалончи акадан олдин-гизми, деб фалончи аканинг номини хурматлаб айтишипти, хурматлаб айтишгани билан кейинги пайтларда китмир бўлиб кетяпти, фақат артист кизларга сочади, холос, дея бир-бирларига пичирлашганини аёл эшитиб қолипти, эшитиб уялиб кетипти, эшитмаганим яхши эди, депти, артист кизларгаям ичи ачипти ахволи бундайчанги бўлиб тургани билан. Ҳибсчилар гапни ўз томонларига, ўз фойдаларига айлантиришаверипти. Ушанда ҳовлида эру хотин ва тўртта мелисадан бўлак ҳеч ким йўқ, ими-жимиди, яхши гапириб, қарз-қавола қилсаям битта ошни пишириб, иккита ароқни қўйиб, қўлларига оз-моз қуруғидан қистириб юборилса, олам гулистон бўлар экан. Аммо туйкусдан эрининг жини келиб қолипти, шундай келиптики, ҳеч қайтариб бўлмайд қолипти, арқонни узипти, битта калтафаҳм доно айтгандай. Ўзи шусиз ҳам елкалари йиртилиб, эғнидан тўкилиб тушай деб турган яктагининг ёқасидан ушлаб торс иккига бўлипти, қоғоздай парча-парча қилиб йиртиб ташлапти, ярим яланғоч бўлиб олипти. Ана иннайкейин томоша кўрсатипти. Оғзига келганини қайтармапти, мана, камасаларинг мени обориб қаманглар, ўша ерда устимдан тупроқ тортиб қўя қолинглар, депти; унинг бақиршидан кўрқишиб, дағ-дағ титрашиб, калтирашиб, ҳовли узра изиллаб чопишаётган-югуришаётган болаларини худди уларда қасди бордек, бир-бир ушлаб олиб ураверибди-ураверибди; болаларнинг бақиршлари олам жаҳонни бузипти; ҳамиша бошини эгиб, ҳамиша нималарнидир ўйлаб, яхши гапгаям, ёмон гапгаям илжайибгина қўя қоладиган эрини, кўз очиб кўрганини йигирма йил турмуш қуриб аёл бу ахволда энди кўриши экан: шунинг учун унинг бу вазоҳатидан тамоман эсанкираб-кўрқиб қолипти, бирон нима дейин деса ўзининг қашқатаёқ қилинишини сезипти, калтақдан ҳам кўра эрининг оғзидан бўлар-бўлмас гаплар чиқиб кетишидан кўрқипти, индамапти. Болаларни тирақайлатиб бўлгач, эри энди мелисаларга ёпиша кетипти, сизлар ўзи кимсизлар, менинг ҳовлимга бостириб киришга нима ҳақларинг бор, депти; ҳукуматларинг мен учун нима кип қўйдики, хўжайинчилик қилади, депти; ҳукумат-пукумат йўқ, депти; ҳукумат ўлган,

депти; сизлар ўлган оталарингизни кўмиш учун гадойчилик қилиб юрибсизларми, дея қаҳ-қаҳ уриб қулипти; бақир-чақирни эшитганлар яқин-йироқдан югуриб келишипти, ўзлариям хўп хангоматалаб бўлиб туришган экан, кейинчалик маълум бўлишича. Томоша бўпти, томошагоҳ бўпти, фақат ер ёрилмапти, чоғи келмай қопти униям. Мелисалар кулиб туришаверипти; кулиб-кулиб аҳли оломонга қараб айтишиптики, ана-а, кўрдиларингизми, бизни кўпчиликнинг олдида ҳақорат қилди, энди олиб кетмай иложимиз йўқ, дейишипти; кўпчиликни хурмат қилишипти, одам ўрнида кўришипти кўпчиликни; халқ аташипти уни, халқимиз, деб гапиришипти, гап тақалиб битта одамга келганда тарикчалик менсишмапти уни, халқ бахт-саодати йўлида битта-яримтанинг қурбон бўлиб кетиши биз учун ҳеч нарса, дейишипти; икки оёқни бир этикка тикишипти — биз ҳам одам эдик, тушунардик, кўнардик деб; тушунтиришмагани, кўндиришмагани учун; одам эканликларини қандайдир йўллар билан эсларига солиб қўйишмагани учун надоматлар қилишипти; нафсламбрини айтганда, уларнинг ҳам одам эканликларини бот-бот эсга олиб, эсга солиб турилса яхши экан, рўзгорнинг фор эканлиги, текинга пашша офтобга чиқмаслиги ҳақидаги гаплар беҳуда тўқилган чўпчак эмас экан.

Кейин улар ҳовли узра чарх ураётган; худосиям қолмай, бандасиям қолмай, шохиям қолмай, гадосиям қолмай... барини маломат тошларига нишон қилаётган, қирқ-қирқ беш йиллик умри давомида жимгина яшаганининг ҳақини энди ундириб олмоқчи бўлгандай, кўзларидан жунунваш олов сачратаётган, шу асно жунбушга келган кучини қаерга сарфлашни билмагандай экинларни томир-помири билан суғуриб улоқтираётган, қасди бордай дарахтлар шохини синдириб-синдириб ташлаётган, ер тирнаётган, ер тишлаётган шўрпешонани амаллаб тутишипти (аё, ай!), қўлларини орқага қайириб боғлашипти (аё, ай!), мошинга босиб олиб кетишипти.

Аёл бу гапларни ким кўринганга оқизмай-томизмай айтиб берар, эшитганлар ҳамма айбни эрига тўнкашсаям, ҳа, мелисалар ҳам одам-ку ахир, сал-пал жиз-пиз билан овутиб жўнатиб юбориш мумкин эди, деб эски

дардни қўзғашсаям, барибир, айтаверарди, чамаси, шундан кўнглини анча-мунча бўшатиб оларди.

Суд чоғи эри ҳалимдай юмшаб қолганди.

У, протоколга тушган барча айбларни жуда мўмин-қобиллик билан ҳеч иккиланмай, ҳеч сесканмай, худди бир мазали нарсани татиб кўраётгандай бир қиёфада бўйнига олди. Айниқса, жаҳл устида оғзидан чиқиб кетган ношоён гапларнинг барини билиб-тушуниб айтдим, дегани ишни мушкуллаштирди, муқаррарлаштирди — у узоқ муддатга кесилди. Унга на ҳукм, на жазо, ҳеч қайсиси заррача таъсир кўрсатмагандай эди; яккаш кўзларига синч солган киши у ерда поёнсиз гуссага, оғир мунгга, тақдир-қисмат ўйинларига нисбатан лоқайдликка дуч келардики, бундай ифодаларни юзага чиқараётган кўнгил эгаси учун икки дунё бир қадам, ҳаётнинг сариқ чақачалик аҳамияти қолмаганлиги аён бўларди.

У аёлини сўради.

Аёлининг эрта сўлган юзига ер остидан саросар назар солди, шунда кўнгли тўлди, кўзларидан дувиллаб ёш окди; базўр сас чиқарди, базўр овоз берди, бошинг очик, деди.

Аёлини талоқ қўйди.

Бошқа қарамади.

Қарамай кетди.

Аёл ўзини ерпарчин ҳис этди, хўрланган-хақоратланган ҳис этди, аёл билмади: эрининг жинни бўлиб қолганига инонди.

Эридан умидини буткул узди.

Икки кунлик йўл экан, деб қидириб ҳам бормади, жавобимни берди-ку, деди бундай чоқларда: кўнглидагини бошқаларга билдирмаслик учун ҳозиргидек эрининг қамалиш тафсилотини айтиб юрди, у ёғига ўтмади.

Умидини энди тўнғич ўғлига тикди.

Ака ўрнида ҳам, ота ўрнида ҳам ўзингсан, деди.

Ака ота бўлурми эди?

Ака онадан норозироқ ҳам эди.

У отасининг кетар чоғидаги ҳолатини пайқагандай эди.

Унинг ҳам кўнгли совугандай эди.

Аёл бўлса ўглини бу кўйга тасодифан тушиб қолган, деб ўйлар, нажот истаб назоратчининг олдига келган, хаёлида ўгли бир бор қутулиб чикса, ҳаммаси жойига тушиб кетадигандай эди.

Назоратчи бўлса... бунақаларни кўравериб-кўравериб эти қотиб кетганди. Тинмай диёдиё қилаётган аёлнинг дарду ҳасратларини тинглаётгандай бўлиб турди-ю, лекин тингламади, унга барчаси олдиндан аниқ-равшан эди — тушунтириб ўтиришнинг ҳожати йўқ, гапириб ўтиришнинг ҳожати йўқ, дардлашиб ўтиришнинг ҳожати йўқ, ўғирлаганми ўғирлаган, вассалом.

Шу боис, аёл сал тин олиши биланоқ назоратчи фурсатдан фойдаланди, борини айтди-қўйди:

— Бу ишларга мен аралаша олмайман.

Шунча гап-сўзлардан кейин, албатта, галаба қозонишига ишонган, бундай терс жавобни кутмаган аёлнинг оғзи тамом очилиб қолди. Ўзига келиб, зўрғатдан:

— Ие, нега? — дея олди, холос.

Назоратчи бўлса... негалигини билмайдиган у жоҳил хотиндан юзини ўгириб:

— Зақўн... — дея калта жавоб қайтарди.

Аёл нимадир демоқчи бўлганди, назоратчи гапиргани кўймади.

— Ҳукумат окни окқа, қорани қорага ажратади, — деб, фахрланаётгандай қўшиб қўйди.

Аёлнинг лаблари беихтиёр жийрилиб кетди:

— Ффу...

Назоратчи бир ўқрайганди, аёл шоша-пиша йиғиниб, жўнаб қолди.

Шу-шу ўглини қарғайди. Қарғангандаям ўғрилиги учун эмас, назоратчидай бир одамнинг ўгли билан шерикчилик қилганидан қарғайди, одам топилмабди эди, дейди. Кейин ўтириб, хун-хун йиғлайди, фарёд солади, нималарнидир жавранади, нималар деганини деворлар ортидан қулоқ солиб юришадиган хангома талаблар эшитишади, агар, бошларига мушкулроқ ишлар тушиб қолгудек бўлса, ана шу эшитганларидан таскин-тасаллилар олишади, дунёда биздан-да баттар одамлар ҳам бор-ку, дея ҳаётнинг ўзлари ин қурган

кулинч, заққум дарахтига маҳкамроқ чирмашиб урчийверишади.

Назоратчини бошқа безовта қилишмади.

...Назоратчининг хотини китобга тикила-тикила анча фурсат ўтирди, сўнг қандайдир муҳим иш илқис ёдига тушиб қолгандай, саросар ўрнидан турди. Китобни авайлабгина тоқчага қўйди. Қотирманинг ярмини танча устида қолдирди, ярмини оқ рўмолчага ўраб қўлтиғига қистирди ва катта йўл бўйига чиқиб ўтирди.

Йўлда ҳеч ким кўринмасди.

Дайдибадал шамол даладан учириб келган лайлак-хасларни текис жойда ўйнатишдан ҳузур қилаётгандай, уёқдан-буёққа, буёқдан-уёққа сурар, бир-бирларига қўшиб юборар, ажратар, қиладиган бошқа муҳимроқ бир иши бўлмагани учун бекорчиликда ўзига эрмак топиб олганидан шодланаётгандай эди.

Аёл ўғли ётган жой шаҳарда, шаҳарнинг хў-ўв паст томонида эканлигини биларди. Илгарилари, қор қалин тушган кезларда у ховлидан то мана шу тош йўлгача қорни кураб йўл очиб қўяр, эрининг эсон-омон қайтиб келишини худодан сўраб, кутиб ўтирарди.

У, ҳозир кўзини юқори томонга тиккан, бирор машинами, аравами кўришиб қолишидан умидвор бўлганича орзиқарди.

Аксига олиб на бирор машина, на арава кўринди. Бир-икки соат ичида биронта отлиқ ёинки пиёда йўловчиниям қораси кўринмади. Икки соатлар ўтгач, ғувиллаган товуш эшитилувди, ўз хаёли билан бўлиб ўтирган аёл тамомила саросимага тушиб қолди, саросар ўрнидан турди. Овоз чиқариб, қўл кўтарди. Унинг юз-кўзларида шу қадар катта умиду ишонч, қувонч бор эдики, машина тўхтамай ўтиб кетгач, ҳафсаласи пир бўлганча ўтириб қолди.

Ердан чиқдими, осмондан тушдими — номаълум, жунининг ярми тўкилиб, ўзиям худди остонадан кираверишда, оёқ остига ташланадиган пўстакдай бир ит аёлнинг рўпарасида пайдо бўлди. Итнинг ит дейишлик холи қолмаган, шу даражага етгандики, қовурғаларини бемалол санаб зоологиядан кўрғазмали курол сифатида фойдаланса бўлар, ич-ичига ботиб

кетган қорни фалсафа фани учун озуқа беришга жудаям қўл келарди. У ҳар қадам ташлаганда оёқлари чалкашиб-чалкашиб кетар, бошини кўтаришга ҳоли келмагандай осилтириб олганди (ҳаётдаги қанчадан-қанча соғлом, куч-қувватли; егани олдида, емагани кетида — фаровон, кўриқларда нишонлар олган, ақллилиги кўзидан билиниб турган итлар бир ёқда қолиб, қаёқдаги култўдадан чиққан пўстакни учратиб, шуни тасвирлаётгани учун муаллиф ҳам хижолатда!).

У, итлигини билдирмоқчи бўлдики ёки йўл бўйида тиззаларини қучоқлаганча қотиб ўтирган аёлнинг тирик-тирикмаслигини ажрим қилмоқчимиди, ишқилиб, ингранаётгандай ириллаб қўйди. Аёл сал кўзгалганди, у оёқларини майиштира-майиштира йўлнинг нариги томонига қочиб ўтди ва орқа оёқларига ўтириб, аёлга мунгли кўзларини тикиб қолди.

Катта йўлга туташ тор кўчадан эшак минган бир чол чиқиб келди. Кун иссиқ бўлишига қарамай чол гуппи чопон кийиб олган, башарасини тиканақдай босган соқол-мўйлови орасидан кўзлари милтираб, бурни сўппайиб кўриниб турарди.

Чол аёлга қарамай ўтиб кетмоқчи бўлувди-ю, унинг тараддудланаётганини пайқаб, кизикди, тортиниброқ назар ташлаб таниб қолди. Анча вақтлардан буён бирон танишини учратмаган-у, энди бундай ҳол рўй берганидан ўзини кўярга жой тополмаётгандай бўлди. Эшагининг нўхтасидан тортиб тўхтатди, хирқирок овозда худди бақираётгандай сўради:

— Ҳа-а, сийним, бу ерда ўтирибсан?

Аёл қўли билан паст томонга ишора қилди.

— Шаҳарга бормоқчимидинг? — яна овозига куч берди чол.

Аёл тасдиқ ишорасида бош ирғади.

Чол бақирини қўймади:

— Нима бор экан у ерда?

— Ўғлимни олиб кетишганди... — шу гапни айтиб, аёл ўзини йиғлашдан базўр тийиб турди.

Чол эшитган экан, ҳозир ўзи эсга олмагани учун афсусланди, эътиборсизлигининг сабабларини замонга ва одамларга тўнқади: замон чатоқ-да, замон чаток; одамлар айниб кетишган-да, одамлар айниб кетишган;

бир-бирларига боқмай қўйишган, бир-бирларидан ҳол сўрашмайди, оғирини енгил қилишмайди бир-бирларининг ва ҳоказо... — кўча гаплари, бундайчанги гапларни кўтариб юрадиганларнинг аксарияти қаланғи-қасанғилар, баъзиларининг яхши кийиниб олишганига, бўйинбоғларига, салла-дасторларига ҳам ишонманг.

— Садкаи амаки кетсин, — чол кўпчиликнинг оғзидан эшитган айбномани ўзиникидай қилиб айтаркан, ақли ёришиб, кўзлари чакнаб кетди. — Битта жондор экан бор-йўғи, ўшайам топилибдими, топилибди, мелисаларга оқизмай-томизмай айтиб бериб ўтиргунча жияним суғоргани олиб чиққан экан, де қўй-да! Ҳэ... амаки бўлган! Нима, шундай деса, биров ёқасидан олармиди, уриб-сўкармиди?

Ўзиниям алами бор эканми, аёлнинг бу ўтиришига чиндан ҳам ичи ачидими, ишқилиб, чол хумордан чиққунча амакиннинг шаънига орқаваротдан ҳақоратлар ёғдирди, бир тийинлик одам экан, деди, шу гапларни айтаркан, бу чокда унинг ўзи ўзига жуда ақлли, бамаъни кўриниб кетди, чол-ку майли, бировларнинг дард-ғамлари ҳақида сўзлаётганда энг аҳмоқ-овсарларни ҳам донишманд қиёфасида кўриб, панду насихатларининг оқилоналигини эшитиб қойил қолмай иложингиз йўқ.

Чол қизишганидан ўтлаб кетди.

У бу ишларга алоқаси бўлмаган қандайдир воқеаларни сўзлай-сўзлай бир зум тин олганди, аёл тугатди, деб ўйлади шекилли, чолга мақсадини тушунтириб қўйди:

— Қотирма пиширувдим, биров борса, элтиб берар, деб ўтирувдим...

«Қотирма» сўзини эшитгач, чол бир ютиниб қўйди. Унинг қорни оч эди, талмовсираниб, манзират қилармикин, деб турди, манзират қилса бир тишлам олиб, оғзига солмоқчи эди. Бирок, аёлдан садо чиқмади.

— Э, у ёққа ким ҳам борарди? — чолнинг негадир жаҳли чиқиб, бўриқиб кетди, аёлнинг умидларини чил-чил синдириб ташлади. — Йўл оғир. Отасидан бериб юбормабсан-да...

Аёлнинг индамай қолганини у ўзича нималаргадир йўйди, ишдан қувилган чиқар-ов, ўғли ҳам бунда-ай,

деб хаёл қилди, ўзининг тахминидан негадир қувониб гап қўшди:

— Ё отасиям ишни бас қилдими?

— Боряптилар...

Чол эски гапини такрорлади:

— Бериб юбормабсан-да.

— Отаси... — аёл талмовсиранди, миждаларида ёш кўринди.

— Ха, айтавер, — деди чол энди назоратчининг чиндан ҳам қандайдир каттароқ фалокатга йўлиққанига қаттиқ ишониб, қуюнгандай бўлиб, бироқ кўнглида тариқчаям ачиниш хис этмай.

Бу чоқ аёл қутилмаган гап-янгилик айтиб қолди:

— Ота-бола гаплашмасдилар, уришиб эдилар. Бормаяптилар, ўзидан кўрсин, деяптилар...

Чолнинг хаёлига лоп этиб ака-укаларнинг қирпичокликлари келди, энди ота-болаларга ўтибди-да, дея ўзи ҳам билмаган ҳолда генетик қонунлардан бирини ечди — кашфиётчи бўлди, ўз кашфиётидан ўзи беҳабар кашшоф бўлди.

— И! И-и-и! — чолни ҳайратда қолдирган сабаблардан бири шу эдики, у бу хабарни шу чоққача нега эшитмадим экан-а, деб ўйлаётганди, бундай муждаларни оқизмай-томизмай етказиб турувчи Кулмонбойдан домангир бўлаётганди, тагига етиш учун сўз қўшиб турган жойи эди. — Уришишса уришипти-да! Ёш болани бу ахволга ташлаб қўймасин-да! Яна ҳукумат одами эмиш-а? Ё, каттиқроқ гап ўтганмиди?

— Шанақа шекилли, — деди аёл пиқиллаб.

— Унда қийин экан, — чол эснаб, аёлга тасалли бераётгандек минғирлади. — Бориб-бориб ярашиб кетишади-да...

— Билмасам... — деди-ю, билмаслиги алам қилгандай аёл тўсатдан йиғлаб юборди.

— Йиғлама, сийним, йиғлама, — чолнинг кўзи шу чоқ итга тушиб, гапни бурди. — Анаву кучук силарникими?

— Йўк, — деди аёл ҳиқиллашдан тўхтамасдан.

— Улай деб қопти, — деди чол. — Эгаси карамагандан кейин шу-да!

Аёл индамади.

— Эгаси йўққа ўхшайди, — мулоҳазасида давом этди чол, кейин негадир хўрсиниб қўшиб қўйди. — Шу кучукларгаям қийин бўлди-да! Ҳозир бозорда мол-ҳолларниям нарх ташлаган дейишади. Эшитишимча, эшак қиммат эмиш, — чол тош йўл четидан ўт чимдишга тутинаётган остидаги эшакка фахр билан қараб қўйди. — Бу жониворнинг хизмати кўп-да!

Чолнинг хаёли оғиб кетишини айтиб эдик.

У, ўзи билан ўзи бўлиб қолди, нималарнидир гўлдирай-гўлдирай хайр-маъзурниям насия қилганча жўнаворди.

Аёл ҳам унинг бу қилиғига эътибор бермади.

Йўл қарайверди.

Би-ир муштипаргинаки...

Ичи тўлиблар, пойу пиёда дилбанди олдига боргиси келади.

Би-ир ёлғизгинаки...

Дув-дув ёш тўқади, ёш тўқади-ю, йўлга қарайди: ай, бу йўл тош бўлгани билан қаёқдадир — остида майсанинг овозига дош беролмай ёрилади.

Дайди ит сўниб бораётган кўзларини аёлдан узмайди.

Аёлга ташланиб, кўлидаги тугунчани тишлаб қочгиси келади, аммо, олишувга чоғи келмаслигидан қўрқади.

Аёл хардамхаёллик билан тугунчани ёнига, ерга қўйди.

Ит калласини хиёл кўтарди.

Аёл шошилмай ўрнидан турди.

Увишиб қолган оёқлари билан базўр қадам босиб, ит ётган томонга ўтди.

Ит саросима ичида қолди.

Аёл қотирмани унутганди.

У келган йўлидан кета бошлади.

Ёруғ дунёдан умидини узаётган ит кўз кўриб, қулок эшитмаган чакқонлик билан тош йўлни кесиб ўтди.

Тугунчани тишлаб, орқа-олдига қарамай қочди.

Хавфсиз жойга бориб олгач, сўлаклари оққанча, тугунчани олдинги оёқлари остига олди, тиши билан лаҳза ўтмай рўмолчани йиртиб ташлади.

Ит ҳаш-паш дегунча қотирмани пок-покиза туширди,

уёк-буёкка караб ириллаб хам кўйди, яна қолмадимикан, дегандай ўзи йиртган рўмолчани бир қур титкилаб кўрди, ҳеч вақо тополмагач, шунисигаям шукр қилиб, думини дингиллатганча қайгадир жўнади. Узоққа бормай, нураган девордан бир мардумнинг ховлисига дадиллик билан кириб эди, зум ўтмай ангиллаганча ўша жойдан жун коптокдай ташқарига улоқиб тушди; воқеан, мардум занжирдаги қанжиғини қизганган, қандайдир саёқ кучукнинг искаланиб, тап тортмай девордан ошиб ўтиши беҳад ғазабини жўштириб юборганди.

Аёл уйга етиб, танча устидаги яримта қотирмани кўргачгина ўғлининг насибасини йўлда қолдириб келганлигини эслади.

Ичи шув этиб кетди.

Шоша-пиша изига қайтди.

Ўтирган ўрнида, ҳай бор — хайдар йўк, ўзидан-ўзи ўтирган жойим шумиди-я, дея сўрагулик бўлиб турибди.

Уёк-буёқларга қараниб, анча излади.

Бу маҳал қайга кетгани номаълум чол борган еридан қайтиб келаётган эди.

— Ҳа, сийним, ўтирибсанми? — деди у боя хайрлашмай хам кетганини эслаб, ўшанинг хиссасини чиқармоқ ниятида эшагининг нўхтасидан тортди.

Яхши сўз — жон озиғи.

Чол аёлнинг жонини озиқлантирмоқчи эди.

Бироқ, тўсатдан... аёлнинг оғзидан чол кутмаган сўзлар уваланиб тушди:

— Қотирмани йўкотиб қўйдим...

Чол сесканиб тушди.

— Қотирмани? — дея, деяшли бақариб сўради.

— Ҳа-а...

Чолнинг юзида қаттиқ таассуф аломатлари кўринди: ичида аёлдан домангир бўлди, ичида яниди уни, хасисликда айблади, қорни сурнай чалиб турган отаси тенги одамга бир бурдасини раво кўрмагани учун шу аҳволга тушиб ўтирипти, дея ўйлади.

Бундай хотиннинг боридан йўғи!

Яна ичи ачипти-я!

Ёнини олмоқчи бўпти-я!

Чол яна хайр-маъзурни насиё қилди.

III

Амаки мелисахонага бориб-келганидан кейин, негадир ана шу бориб келганлигини кўни-кўшниларга, оқсоқол-кўксоқолларга, учраган одамга айтиб бериб юрди.

— Тошмуродбекни бир кўрай, ҳол-ахволини сўрай, деб борувдим, — жиянининг номини ҳар гал қандайдир тантанавор тарзда тилга олди. — Э, қанча қилгиликларни қилган бўлсаям, жигар — жигар-да! Мен эсламасам, ким эсларди? Аввал бозорга кирдим, иккита иссиққина нон олдим. Ахир, қуруқ қўл билан бориб бўладими? Ўзи айтмасаям, амакиси келди, деб бировлар айтар. Азбаройи худо, мелисахонасини энди кўрдим. Э, у ерда ётишни ҳеч кимнинг бошига солмасин. Биттаси кўринувди, шундай-шундай, дедим, тушунтирдим, у афтимга бирпас қараб-тикилиб турди-да, навбатчидан сўранг, деб жўнаворди. Навбатчиси темир эшикларни шарақ-шуруқ очиб-ёпиб уёқдан-буёққа, буёқдан-уёққа юриб турган экан. Қисталок, қиё боқиб қарамайдиё, эшитишни истамайдиё, калитларини кўрсатиб гердайиш билан овора. Бир сўкким келди-ю, шайтонга ҳай бердим. Кўришга рухсат йўқ, деб айтади, хэ, сендақа ҳукумат одамларини! Амакисиман, десам ҳам қулоқ солмади. Қайтанга, ўғрилигига шерикчилик қилган бўлсангиз керак-да, вообще сизниям бир текшириб кўриш керак, дейди. Тап тортмайди. Хо-ой инсон, мен даъвогарман, даъвомдан кечгани келдим, девдим, кўкрагимдан итариб чиқариб юборди.

Амаки бу гапларни ўзи тўқимаганди, рост айтаётганди.

Баъзи-баъзида ўзини у ерда хасчалик кўришмаганини, кўкрагидан итаришганини ўйлаб, хўрлиги келмоқдайди.

Лекин, у қанчалик кўпириб-тошиб сўзламасин, эшитаётганлар қандайдир ишонқирамаётгандай, гумонсираётгандай бўлиб қарашаётганидан тутаб кетар, ҳатто ўзигаям баттар ёлғонлаётгандай бўлиб туюлар, нима қиларини билмай қолиб, хижолат чекарди. Талмовсирарди. Кейин кутилмаганда қасам ичиб юборарди:

— Ўлай агар... ана-а, тепамда худо турипти, борувдим, шундай деб кўргани кўйишмади!

Қасамдан кейин ҳаммаси абас топди. Бу келганди, мелисахонага бормаган, ўша куни уйдан чиқиб кетаётганда хотинига ёлғон сўзларни айтиб, қайси гўрларда улоқиб юрган, бирор паскам жойда уйқуни урган бўлиши ҳам эҳтимолдан узоқ эмас, деган аниқ хулосага келишади.

Майли, уйқуям ёмон нарса эмас, айниқса, баъзи бир ишларни кўриб, одамнинг умуман уйқудан уйғонгиси келмайди. Аммо ёлғон гапнинг нима кераги бор? Яна, худони ўртага солишини-чи? Тўғриси айтсин, биров уни уриб-сўкармиди?

Амаки, аввалига бундай тескари тушунишларга газаби тошиб, кўпириб юрди-ю, кейин-кейин пусиб қолди. Ҳатто, ёлғон айтувдим, дея узр сўрашним дилига тугиб қўйди. Кейин англадики, фурсат ўтган, энди фойдаси йўқ.

Нега деганда, оқсоқол-кўксоқоллар у билан гаплашмай кўйишганди.

Оқсоқол-кўксоқолларнинг гаплашмай кўйишгани худо урди дегани, бундай одамларни давраларга чорлашмас, маърака-маросимларга кўшишмасди. Амаки энди ўлиб кетган молларним, тиригиниям, Тошмуродним, ўзининг акасиниям ажрим қилиб ўтирмай, қаторасига сўкадиган бўлди. Энди унинг эсига ёлғизлиги, мусофирлиги тушадиган бўлиб қолди, асаби бузилиб, ҳаммаёққа ўт қўяман, ёндираман, дея хотинининг, болаларининг ўтакасани ўқтин-ўқтин ёриб турарди.

Нихоят, орадан бир ой ўтгач, суд бўладиган бўлди.

Уч ўспириннинг ортидан борганлар — қавму қариндошлари, ҳамқишлоқлари йўл четидаги кекса чинор остида давра қуриб ўтиришарди. Учта аёл, етти нафар эркак кун иссиқлигига қарамай, қалин кийиниб олишган, бу тарзлари билан худди қишин-ёзин қиядиган бор-йўқ кийимимиз шу-да, деяётгандек бўлишарди. Улар ундан-бундан бир-бирларига гал бермай шақиллашиб гаплашишарди. Нарх-наво, чой-қанд, ўтин-чўп, совун-гугурт ҳақида паст-баланд фикрларни билдириб ўтишарди. Бу фикрларга тузукроқ кулок

тутилса, шу нарса аён бўлардики, дурри жавохир ўрнидаги бу нимарсаларни ишлатиш, истеъмол қилиш азал-азалдан уларнинг зиммасига тушган экан, ҳозир хардамхаёлроқ бўлиб қолган қайсидир нобакорнинг вазифаси эса етказиб бериш экан. Ўша нобакордан домангир бўлишмоқдайди, нега деганда, у ўз вазифасини удалай олмаётган экан.

Суд биносидан юз кадамча наридаги кекса чинор остида шунақа гап-сўзлар бўлаётган эди-ю, ҳозирдан қора курсига ўтиришаётган уч ўспириннинг тақдири нима кечиши тўғрисида уруғ-қаёшлар қайғуришмаётгандай эдилар. Аслида, тузукроқ син солинса, улар гапиришаётган гапларнинг уч ўспирин ҳаётига тааллуқли жойи бор эди. Аҳвол шу бўлгач, туриш-турмуш шу бўлгач, боёқишлар нима қилишсин, деяётгандай бўлишарди-ю, бу сўзларни очиқ-ойдин айтишмасди.

Бўлаётган гап-сўзларга аралашмай, даврадан икки кадам нарида ўз-ўзича нималарнидир хаёл қилиб ўтирган озгин киши учала қаҳрамоннинг ўқитувчиси, синф раҳбари эди. Йигитчалар мактабни битириб кетган бўлишсаям, судга негадир ўқитувчиниям чақиритилганди. Ўн йил мобайнида ақалли бирор марта эсга олинмаган, йўқланмаган, ҳол-аҳволи сўралмаган ўқитувчининг тўсатдан эсга олиб қолиниши унинг ўзиниям тонг қолдирган эди. Бир жихатдан, одам ўрнида кўришгани, хатто, фахрлантирган ҳам эди-ю, кўпроқ хавотирга, хаяжонга солиб қўйганди. Шу боис, ўқитувчи тун билан ухламай чиққан, уччовлоннинг биринчи синфга боришганини, кичкина парталарда чиройли ялтироқ кўзларини ҳар ёқларга кизиксиниш билан тикиб ўтирганларини эсламоқда эди. Бу сабий норасидаларнинг ўн йил мобайнида бундай ўқиб-улғайганидан улғаймагани, ўша мусаффо гўдаклигича қолавериши маъқулроқ эканлигини ўқитувчи кўнглининг бир четида гира-шира бўлса-да, ҳис этиб турарди.

Болаларнинг улғайиб бундай йўл тутишларига ҳеч ким ажабланмасди.

Нима бўпти?

Бу — ҳаёт!

Онангнинг иссиқ бағри эмас.

Китоблардаги олди-қочди гаплар, сафсата ҳам эмас у.

Ҳамманиям ўзининг йўриғига солиб олади.

Биров ўғри, биров тўғри — шундай бўлиб келган, шундай давом этади, деган гаплар билан одамлар ҳамма айб-гуноҳларини ҳаётнинг зиммасига юклаб юбора қолишар, шу тариқа кўнгилларига таскин-тасалли бериб, ўз иш-юмушларини тинчгина, ҳеч нима кўрмагандай давом эттираверишар эдилар.

Ўқитувчи бўлса... ҳамма айб-гуноҳ ўзидан эканлигини билиб турганча қунишиб, пинжини қисарди.

Бечорага қийин, деб ўйлашарди у ҳақда, ўн йил ўқитган, тарбиялаган болалари шу ишларни қилиб ўтиришса уялади-да!

Тукқан-туғдирганлари, қавму қариндошлари, қони бирлари уялишмаса-да, негадир ўқитувчи уялиши керак эди — ажаб!

Ҳатто, ўқитувчига ачинишгандай қарашарди, лекин, тузукрок разм солинса, бу асло ачиниш эмас, шунчаки кўнгилни кўтариб қўйиш учун номигагина қилинаётган дилсўхталик эди, холос.

Ҳар хил қарама-қарши фикрлар қуршовида тонгни бедор оқартиргани учун ўқитувчининг юзи синиққан, лекин, кўзлари чакнаб турарди.

«Малимлар ҳам нонемас-да! — деб ўйлади ўғлининг ортидан келган семиз аёл. — Харж қилишдан қўрқиб, ўзини четга олиб ўтирипти. Рангини қарасанг, кесакдай. Ўзи бу калтакесакни ким чақирди экан, нимаям қилиб берарди у? Биров гапини бир тинга олмаса, кишлоқда биргадчалик, хисобчичалик обрўси бўлмаса — судда нима каромат кўрсатарди? Чўнтагида уч-тўрт танга пули бўлгандаям баҳарнав эди. Хотини Аҳмад девонанинг уйига ёғ сўраб чиқипти — ўл қўй-да, бу кунингдан!»

— Малим, чойга келинг! — манзират қилди эркаклардан бири.

Ўқитувчи бош чайқади:

— Раҳмат, чой ичгим йўқ.

Бошқаси унинг кўнглини кўтарган бўлди:

— Кўп куйинаверманг, малим!..

Ўқитувчи сўзлаган кишига ҳайрон боқди.

У парво қилмай, давом этди:

— Ахир, сиз бунақа ишларни қилинглар, деб ўргатганингиз йўқ-ку?

— Пешона-да, пешона! — қариндошлардан бошқа бирови сўзни илиб кетди.

— Рост.

— Пешонасида бўлмаса, минг йил ўқитсангиз ҳам бир пул.

— Балли.

— Бўладигани мактаб кўрмай ҳам бўлиб кетаверади.

— Тўппа-тўғри.

Семиз аёл фаросатсизлиги туфайли камалиб кетган эридан анча-мунча туртки еб турарди; энди туртадиган одами бўлмагани учун баттар ахмоклашган эди. Бу тарзи билан у дунё алломаларининг хотинлар ҳақидаги оз-моз учраб турадиган ношоён сўзларини ҳар замон-ҳар замонда тасдиқлаб тургандай эди. Масалан, Лев Толстойнинг «Ҳожимурод» қиссаси унинг етти ухлаб тушигаям кирмаган бўлса-да, ёзувчининг бу асарда келтирган «тухумда қанча тук бўлса, аёлда шунча ақл бўлади» деган иборасини тасдиқлагандек деди:

— Малим ҳам кучукдай гап-да! Эрта-ю кеч вов-вов этади-ю, олдига ташлангани битта қуруқ суяк. Шу иш учун неччи йиллаб катта шаҳарларга бориб ўқиб ҳам келишади, ҳайф!

Эркаклар бош ирғаб, аёлни маъқуллашади.

Аён бўлдики, буюк алломалар ношоён сўзларини икки жинсни ажратиб ўтирмай, барчасига тегишли, деб кетаверсалар ҳам бўлар экан.

Ўқитувчи ичида зил кетиб, эшитса-да эшитмасликка олиб ўтирди.

Учовининг иши соат иккиларда кўрилиши керак эди.

Унгача, суд анча мушкул иш — жанжал кўтариб, булар меники эмас, деб болаларини сўймоқчи бўлган маст-аласт эрининг бошига ўқлов билан тушириб, ўлдириб қўйган аёлнинг ишини кўриб чикди. Эрнинг бошқа бир шаҳарда яшайдиган укаси даъвогар бўлиб чикқан, тўғрироғи, унда укалик шаъни, ор-номуси деганларидай, бир нарсалар бош кўтариб қолган, тигиз изқуварлик ва хунталабликка тушиб, қотил аёлнинг

қонунга биноан жазоланишини сўрарди. Мархумнинг ота-онаси бўлса, аксинча, бу муштипар қамалиб кетса тўрт боласига ким қарайди, бўлар иш бўлди — буёғи синди, худонинг олдида гунохкор бўлишдан кўрқайлик, деб, келиннинг тарафини олишарди. Улар, кейинги пайтларда ўғилларининг кўп ичганини, қанақадир восвосга йўлиққанини, учраганга дўк-пўписа қилганини, ўқлов бошига вақти-соатида тушиб қолмаганида невараларига ҳам зиён-заҳмат етиши мумкинлигини, бунни кенжатой тушунмаётганлигини очикдан-очик тан олиб айтишарди. «Э, сизларда ғурур-номус борми? — дея чиранарди кенжатой. — Қандайдир бир аёл фарзандларингизни ўлдириб юборса-ю, унинг тарафини олиб ўтирсаларингиз; ўзи қанақа одамсизлар?» — дея кўзларининг пахтасини чиқарарди кенжатой. Чол-кампир ака-ука ўғилларига қараганда қотил келинларидан кўпроқ меҳр, садоқат кўришгани учун ён беришмас; ҳамма ғуруринг, ор-номусинг, виждонинг ўзингга сийлов, дея кенжатойига очикдан-очик аччиқ айтишарди. Бунақа ишга энди дуч келишгани учун судьялар ва маслаҳатчиларнинг мияси обдан қотиб, қайта кўриб чиқишга қарор қилишган, жуда бўлмаса вилоят судига оширишни келишиб қўйишганди. Қора курсидаги ўттиз беш-қирқ ёшлардаги озғингина, бошига оқ рўмол ўраб олган, кўзлари йиғидан шишиб кетган аёлга рухсат беришганда, у кетмай ўтираверди.

— Сиз бораверинг, — деди суд раиси уни рухсат берилганини ағнимади деган хаёлда.

Аёл рўмолининг барини бармоқлари учида ўйнаб ўтираверди.

Раис овозини баландлатди:

— Бораверинг!

Аёл базўр сас чиқарди:

— Йў-ўк...

— Ие, нега?

— Мени қаманглар.

— Нима учун?

— Гунохқорман. Гунохим кўп.

— Ана-а! — кенжатойнинг кўзлари шодликдан чарақлади.

Чол-кампирнинг кўзлари баббаравар ёшланди.

— Ундай дема, қизим... — дея чол зўрға овоз чиқарди.

— Қамасаларинг қаманглар, — деди овозини баландлатиб келин. — Қайнимнинг кўнгиллари тўлсин...

Ҳамма ҳайрон эди.

— Бировданмас, акаларидан орттирганларимни қараб-боқиб олсинлар, ўқитсинлар. Мени гуноҳкор билсалар, шундай қилсинлар.

Аёл пиқиллаб йиғлаб юборди.

Бу ҳолат даъвогар бўлиб чиққан қайнини анча иккилантириб, сустлаштириб қўйди.

Келинни алдаб-сулдаб уйига олиб кетдилар.

Учов ўспирин қора курсида кўзларини жовдиратиб ўтиришганда, суд зали димиқиб кетган, бу ерда оғир рух кезар, аллақандай ислар ўтириб қолганди.

Суд раисининг ўсиқ қошлари остидаги кўзлари юмилиб кетай-юмилиб кетай дер, унинг бадбуруш юзида, пешонасининг тиришиб туришида, бутун вужудида, ўтиришида, қарашида ҳоринганлик, ўз ишидан зерикканлик акс этиб турарди. У, ҳозир ичига кўкат солинган бир коса муздек айронни ариқ лабида симириб ётишни орзу қилмоқдайди.

Учала ўспириннинг қиёфаларидан, албатта, бизни кечириб юборишади, бу қилаётган ишлари худди мактаб муаллимининг арпа дўғидай гап, деган маънони уқиб олиш қийин эмасди.

Ўспиринлардан бири, ўша отаси қамалгани суд раисининг қип-қизил бурнига, бурни ёнидаги қора пашша ёпишгандай беўхшов холига оғзини очганича қараб қолар, мана шу тепакал одам бир оғиз сўзи билан отасини шунчалик балоларга гирифтор этганига ишонгиси келмаётгандек эди.

Суд раиси хориганлигининг жиддий сабабларидан яна бири шунда эдики, у бугун уйидан норози кайфиятда чиққан, хотини эрта саҳардан ғалва-ғишавасини бошлаб юборган, яъни, менга тузук эътибор бермайсиз, қармайсиз, одам ўрнида кўрмайсиз, деб, кўзининг сийдигини оқизганди. Нафсиламбирини айтганда, бу кўз ёшларга эътибор бермаса ҳам бўларди, нега деганда, бу турмуш қуришганидан буён анъанага айланиб қолган

одатий ҳол эди. Лекин суд раиси негадир шу бугун эътибор берган, э, ўзи сенга нима керак, дея бакирган, нима кераклигини ўзиям аниқ-таниқ билмаган хотин аввал оғзини очганича хайратда қолган, кейин чуввос солиб шу қадар пойинтар-сойинтар гапларни қалаштириб ташлагандики, уларга қулоқ солинадиган бўлса, суд раисининг ўзиниям суд қилиб, кесиб юборилиши лозим эди.

Суд раисининг боши лўқиллаб оғрий бошлади. «Давлением кўтариляпти, — деб ўйлади у хафа бўлиб, — ишлаб-ишлаб, энди-и оёқни узатиб еб ётадиган вақт келганда бу ахвол...».

Суд раиси ковоқларини базўр кўтариб, айбланувчиларга қаради.

Ичидан, хали ёш-ёш болалар экан, деган фикр ўтганди, яна ичкарироқда аллаким уларга ҳасад қилаётганини ҳам пайқади.

Кейин у, ўзининг ўн етти яшар ўғлини кўз ўнгига келтирди-ю, норози бўлди.

Мана, унинг тенг-тўшлари қора курсида ўтиришипти. Фарқ борми?

Бор.

Ўғли инжиқ. Ўзини ёш боладай тутади. Егани олдида, емагани ортида бўлишига қарамай, қўллари нимжон, мускули йўқ, ранги захил.

«Падарлаънат боланиям расво қилди, — ўйлади суд раиси бошини қафтлари орасига олиб қисаркан. — Бирон бир ишни мустақил бажаришга имкон бермайди, шохи бордай бошқа болаларгайм қўшмайди, ўзини катта тутади — сочи узун, ақли қисқа, деб шунга айтишса керак-да! Мана, бу йигитчаларнинг кўзларидан чакмоқ чақнаб ўтиришипти, қоринлари оч бўлсаям кучлари тўлиб-тошиб ётипти — ҳаётнинг нима эканлигини, унинг машаққатларини ҳозирдан билишади. Фақат, ўғирлик қилишгани чаток. Буларга имкон яратиб бериш керак, буларга шароит яратиб бериш керак — лекин, қани ўша имкону шароит?...»

Суд раисининг боши баттар лўқиллаб, кўзларига ичкаридан олов сачраётгандек бўлди. Залда ўтирганларнинг гавдалари унга хира туман орасидагидек кўриниб, айқашиб-уйқашиб кетарди.

Суд аъзолари, маслаҳатчилар ҳам делоларни варақлаб, баланд овозда ўқиладиган айбномани диққат билан эшитишадигандек бўлиб ўтиришса-да, ўз ўй-хаёллари билан банд эдилар, инчунин, суд раисининг бугун машқи ниҳоятда пастлигининг сабабларини излашарди — нима жин урдийкин, битта-яримтасининг қалтисроқ ишини ёпди-ёпди қилиб юборганини пайқаб қолишганмикан?

Улар, ишни тугатиб, тезроқ тоза ҳаво олишга чиқишни, кўча айланишни, илож топилса, бир кружка-бир кружка муздек пиво ичишни ишташадиганди.

Шунинг учун айбномани ҳаммалари чала-ярим эшитишарди.

Айбномада кўрсатилишича, бу учовлон ҳозир кўзларини жавдиратиб ўтиришгани билан анойилардан эмас, қўллари хийла эгриликка ўрганиб қолган экан. Жар-журларда юрган, ўзларига ҳеч-ҳеч тааллуқли жойи бўлмаган эчки-улоқларни бебилиски ҳал қилиб юборишган экан. Подадан айрилиб, ўз-ўзларича алла-қаёқларга улоққан, бирор тупканинг тагида бир-бирига айланишиб қолган новвосчалару таначаларга «айрилганни айиқ ер» мақолининг моҳиятини очиқ-ойдан тушунтириб қўйишган экан. Дала-тузларда овлари юрмагач, ажал қувлагандек амакининг оғилига қадам босишган экан.

Айбномада ҳаммаси очиқ-ойдин, аниқ-равшан, кўриб-билгандай ёзилган эди.

Бу гаплардан огоҳ бўларкан, амаки, гарчи даъвосидан кечиб (давлат кечмаган эди!) олижаноблигини намойиш қилган бўлсаям, ўша кунги воқеа, ўзининг аҳволи, хўрлиги келгани ёдига тушиб, ич-ичидан қувонгандай бўлар, қанча бағри кенглик қилмайин, энди кутулиб бўпсизлар, деб ўйларди. Учовлоннинг кесилиб кетишлари учун бошқа гуноҳлари ҳам етиб ортиши унинг виждонини тинчлантирарди.

Учовлон томонидан гумдон қилинган деб гумон қилинган эчки эгаси — олтмишларга бориб қолган чувак юзли, қисик кўз, паст бўйли дехқон негадир бесаранжом бўлиб, шошиб қолди. Ахийри, чидолмади шекилли, пайпасланганча, залнинг исиб, димиқиб кетганига қарамай увадаси чиқиб, айрим жойларидан

пахтаси оқиб туша бошлаган чопонига ўранганча ўрнидан турди.

Дабдурустан:

— Мани эчкимни бу болалар ўғирлашмаган! — деб қолди.

Залда ўтирганлар гув этиб унга қарашди.

Дехқон ниҳоятда ўнғайсизланди, ўзини йўқотиб қўйди.

Ёнида ўтирганлардан кимдир тирсагидан туртганди:

— Рост-да! — деб хитоб қилди.

Раиснинг боши энди санчиб-санчиб оғрий бошлади.

— Фактлар эчкингизни айбланувчилар ўғирлашганини тасдиқлайди! — деди у негадир тишларини гижир қилганча ботиний ғазаб билан.

— Пакетларни билмадиму... — дехқон яна ўнғайсизланиб қолди. — Лекин ман хабарини топдим, эчким Назар чўпоннинг сурувига кўшилиб кетган экан. Ҳозир Искандаркўл томонларда юрипти экан.

— Бошқа эчки бўлиб чиқса-чи?

— Энлаб қўйганман. Назар чўпон энидан танийди, беҳуда хабар қилмайди. У — художўй одам. Ўғирламаганни ўғирлади, дейишга ман ҳам худодан кўрқаман.

Шундай деб, дехқон дарров жойига ўтириб олди.

Кутилмаган бу янгилик залдагиларга ғалати таъсир қилди. Худди учовлон устидаги айбловларнинг бари кўзбўямачиликдан иборатдек туюлиб эди.

Аммо художўй дехқон айтганлари айбланувчилар гуноҳини заррача енгиллата олмасди — гап битта эчки устида кетмаётганди.

Залда сукунат чўкди.

Шу чоқ маъноли йўтал товуши эшитилди.

Ўқитувчи иккиланаётгандек секингина қўл кўтарди.

Суд раиси ўсиқ қошлари остидаги бит кўзларини унга қаттиқ тикди. Сўз истовчининг уринган уст-боши, тирсақларининг йиртиқлиги, ориқлиги унда нафрат уйғотган бўлса, соқолининг қиртишлаб олингани, кўзига кўзойнак таққани бу нафратни сал-пал юмшатди.

Ҳаяжонланганидан бўлса керак, ўқитувчининг ранги оқариб кетганди.

У қийшайиб, оғирлигини бир оёғидан иккинчисига

ташлай-ташлай ўрнидан турди. Кўзойнаги бот-бот бурнининг устига тушиб кетаётганлиги учун уни бармоғининг учи билан тузатиб қўяр, нима учун ўрнидан турганлигини, нима демоқчи бўлганлигини унутгандай ҳаросат ичра қолганди.

— Гапиринг! — суд раиси унга беписандлик билан тикилганди, миясига мих санчилиб кетгандай бўлди, афти буришиб, ихраб юбораёзди.

— Мен нимаям дердим... — ўқитувчи сўзини шундай бошлади-ю, дарров тилини тийди. Ўқувчиларининг тўйларида, туғилган кунларида шу тарзда сўз бошларди. Ҳозир эса... собиқ ўқувчиларининг бундай жойда, қолаверса хали аттестат ҳам олмай (аттестат фақат катта ўқишларга боришадиган битта-иккита болаларга берилган, қолганини кейинга суришган, аттестат дафтарчасининг камёблигини маорифдагилар пеш қилишганди) ўтиришгани уни ажаблантираётгандай бўлди. Кейин гап нимада эканлигини эслаб олмоқчи бўлгандай, бир зум сукут сақлаб турди-да, аввал тутила-тутила, сўнгра равон сўзлай кетди.

— Биз болаларни оила, мактаб ҳамкорликда тарбия қилишлари ҳақида кўп гапирамиз, — деди. — Бу тўғри. Бунга қўшилмай иложимиз йўқ. Аммо, боланинг уйда, мактабда кўргани жамиятга, шу жамият шароитига, муҳитига қай тарика мос келиш-келмаслигида ҳамма гап.

Суд раиси беихтиёр ўқитувчининг сўзларига қизиқиб қолди.

Талабалик йилларини эслади. Ўшанда у бир гуруҳ ҳамкурслари билан инсон ҳар қандай сиёсатдан, мафкурадан баландроқ, муҳимроқ эканлиги ҳақидаги қарашларни кизгин тарзда кўтариб чикқан, шу боис, ҳукуматнинг мавжуд сиёсатига қарши деган баҳонада университетдан ҳайдалиб кетишига бир баҳя қолганди. Суд раиси шунга ўхшаш гапларни ичида қандайдир уялиб эсларди, ҳаётга тўғри келмайдиган, ёшликнинг гайритабiiй ходисаларга ўчлиги туфайли рўй берган аҳмоқона ишлари деб биларди. У ўқитувчининг қиёфасида қари талабани кўрмоқда эди. Шунинг баробарида, ўз ўғлини кўз ўнгига келтириб, оила ва мактаб тарбияси жамият шароитларига ҳеч қанақа

тўғри келмайди, масалан, менинг ўғлим, ўзига қўйиб берса, қорнини тўйғаза олмай сарсон бўлади (холбуки, унинг ёшидагилар бир маҳаллар инқилобий ғоялар билан тўлиб-тошиб юришган!), эҳтимол, жиноят ҳам қилар, деб ўйлади-ю, бирдан кўрқиб кетди. У қандай бўлмасин, қанча пул ишлатиб бўлсаям, ўғлига жамиятдан муносиб жой ҳозирлаш лозимлигини хаёл қилди. Жамиятда бундай муносиб жойлар тўлиб-тошиб ётипти, фақат, анча-мунча одам яқинлашолмайди; пул, обрў-эътибор, юқори доираларга қавму қариндошчилик, шотирлик, куёвлик муносиб жойларни забт этишда муҳим роль ўйнайди; забт этдингми, хоҳлаганингча сўриб, ражиб еб ётавер — биров пишагингни пишт демайди. Суд раиси бу ишга зудлик билан киришиш кераклигини кўнглига тугди.

Ўқитувчи томоғини қириб, давом этди:

— Болаларимиз мактабни битириб нима иш қилишларини, қаёққа боришларини билмай қоляптилар. Икки-уч йил аввал мактабни тугатганлар ҳам беҳуда кўча чангитиб, арок ичиб юришипти, ўзлари билмаган ҳолда турли-туман жиноятларга қўл уришяпти. Жамият бунга йўл қўйиб бермоқда. Катта бир қишлоқда бирорта ишлаб чиқариш корхонаси, маданий маскан йўқ; бироқ, арок, сигарет сотадиган катта-кичик дўкончалар сон-саноксиз.

Ўқитувчи айбдорларни оқлайман, деб ўтлаб кетиб қолди, сўзлари умумий тус олди. Нима демокчи бўлганига тушуниб бўлмай қолди. Суд раиси қўлидаги қаламнинг орти билан столни тақиллатиб, уни тўхтатмаганида, ким билсин, қайси томонларга от сурарди.

Суд раиси томоқ қириб, ўдағайлаётгандай:

— Мақсаддан узоқлашманг, — деди.

Кейин, бошқа нарсаларни ўйлаб кетди: хемикрания, мигрен... бош оғриқнинг қон босими кўтарилишидан бўлак турлариям кўп экан. Тирик бош оғрийди-да, дея ўзига тасалли бергани, яқинда ҳажга борган бир одамнинг топиб келган гапи эсига тушди. Ўғирлик қилишгани учун у ерда еттита занжининг бошларини узиб ташлашипти, буни ҳожиларнинг кўзлари ўнгида ижро этишипти, намуна бўлсин, дейишипти. Ўша воқеа суд раисининг таниши бўлган ҳожининг кўз олдига

келди дегунча, ўхчий бошлармиш, унутишнинг ҳеч-хеч иложини тополмасмиш. Суд раисининг хаёли чалғиб, негадир ўзининг бошини олишаётганини тасаввур қилди, катта бир чоҳ бошида турганди, бош туйқусдан танидан учиб ўша чоҳга қулай бошлади, у сесканиб ўзига келди. Серрайиб қолган ўқитувчига кўзи тушиб, унинг бу ердалиги сабабини бир зум эслолмай-англолмай ҳайрон бўлди.

Нигоҳлар учрашгач, ўқитувчи баттар каловланди. У, ўзи айтишни истамаган гапни айтиб қўйиб, ана энди ичида пушаймон емоқда, нима кераги бор эди, деб ўйламоқда ва қора курси томонга ўқтин-ўқтин қараб қўймоқда эди.

Суд раиси, нима гап, дегандай унга бош ирғади.

Ўқитувчининг ранги ўчди.

— Мақсад шуки, мақсад шуки, — дея бир сўзни икки-уч қайта такрорлади, кейин томдан тараша тушгандек шундай деди: — Бу болаларнинг гуноҳларидан ўтишларингизни сўрайман. Уларнинг ўзлариям бу қилғиликни иккинчи қилмаймиз, деб ўйланиб ўтиришипти, — ўқитувчи дарс пайтидагидек, ўз фикрини тасдиқлаб олмоқчи бўлиб айбдорларга қаради. — Шундайми, болалар?

Айбдорлар бошларини эгиб, худди унинг сўзларини эшитишмаётгандек, қилт этмай ўтиришарди.

— Шундайми, болалар? — бир хил тарзда саволини такрорлади ўқитувчи, лекин, бу гал унинг овози қандайдир қалтираб чикди.

Айбланувчилар келишиб олгандек, бошларини баббаравар кўтаришди.

Уларнинг юзлари ёришгандек бўлди.

Бу оқкўнгил ўқитувчи, ўқувчилар юзинчи маротаба бўлсин-да, бирон гуноҳ иш қилсалар иккинчи қилманглар, деб кечириб юбораверарди, бундай афвларнинг адоғи кўринмасди.

— Айбланувчиларга савол беришга ҳаққингиз йўқ! — деди бўйинлари-ю, бетига тифиз хўппоз тошганидан хўрознинг тожидай қизариб кетган адвокат ўқитувчини тариқчалик менсимай.

Бу гапдан кейин айбланувчилар дарров бошларини тушириб, қунишиб олишди.

Барча суд аъзолари қандайдир масхараомузлик билан тиржайиб қўйишди.

«Франсияда ўн йил мактабда ишлаган малимни судга гувоҳликка чақиришмас экан, — ўйлади ўзича суд раиси. — Томи кетади-да! — бирдан чаккалари лўккилай бошлаганди, хаёли чалғиди. — Бу аҳволда бора-бора ўзимиззиям калламиз ишламай қолади-ёв! Раҳматли бувим одам ёнғоқнинг баргини бошига қўйиб ўтирса оғриқни босади, дердилар», — у бошига ёнғоқ баргларини тахлаб қўйган ҳолда суд йиғилишини олиб бораётганлигини тасаввур этганди, кўнгилли чиқмади.

— Ўтиринг! — деб ўқитувчига қараганди, унинг бошидаги мошранг марғилон дўппи ёнғоқ баргидек кўриниб кетди.

Ўқитувчи иккилана-иккилана, бироз хижолат тортаётгандек бўлиб ўтирди. Ўтирди-ю, кифтини қисди.

Суд мажлиси узоқ чўзилмади.

Барча айбловлар, фактлар, оқловлар, шахсларнинг ва давлатнинг моддий-маънавий зарарлари, айбланувчиларнинг биринчи марта жиноят содир этишаётгани, пушаймонлари инobatга олинди ва уларга бир йиллик муддат билан қамоқ жазоси берилди.

Ҳукм эълон қилинган, наша туфайли эри қамалиб кетган, ҳали чинор остида оғзи тинмай шанғиллаётган аёлнинг чуввос солганча ҳушдан кетганини ҳисобга олмаганда, айтиб ўтиргулик ҳеч қанақа воқеа содир бўлгани йўқ.

Бир йил нима, ўтади-кетади, дейишарди айбланганларнинг ортидан келганлар ҳалиги ташвиш-хавотирларни буткул эсдан чиқаришган ҳолда, ҳатто, ўзларини елкаларидаги оғир юкни иткитиб қушдай енгиллашиб олгандай ҳис этишганча.

Армияга ҳам бориб ўтиришмайди, бир ташвишдан қутулишади, дея бири гап бошлаганди, иккинчиси уни жаҳл билан тўхтатиб ташлади: ўзи сиз қанақа одамсиз, йигитнинг бошига нималар тушмайди, шу арзимас нарса учун армияга бормади, деб пичинг қилишга қандай ҳаддингиз сиғди; униси пичинг қилмагандим деди, буниси биламиз, биламиз, дея, ким билсин — нима балоларгадир ишора қилиб ўтди. Шу тариқа бўлар-бўлмас, олди-қочди, аччиқ-тизиқ сўзларни айта-

айта, бир-бирларидан узилмай, тўдалашиб қишлоққа қайтаверишди.

Биттагина одам узилиб қолди.

Шундаям уларга эргашиб, орадаги масофани ушлаб келаверди.

Тўданинг унга иши бўлмади.

Ярим йўлдагина кимдир унинг ораларида йўқлигини пайқаб қолди.

Аланглаб, анча ортда келаётганини кўрди.

Шу ҳолдан негадир шод бўлди.

Шодлигини ичида сақлолмади.

Бир нималар дегиси келди.

Деди:

— Ё, раббилламин, малим бир қизиқ гапларни гапиради-я! Гуноҳларидан ўтинглар, дейди-я! Э, ўқиб орттирган дипломчангдан ўргилдим! Сани гапинг билан бўлармиди? Ё заринг бўлсин, ё зўринг. Гуноҳидан ўтиш учун пул керак-да, пул! Малим тушмагур би-ир ўзини кўрсатиб қўймоқчи бўлдими, дейман-да!

Тўда эшитмади.

Қизиқмади бу гапга.

Бундан-да муҳимроқ, бундан-да қизиқроқ мавзуларга талашиб кетаверишди.

Сергакроқ бир қулоқ чала-чулпа илғади, шекилли, ўқитувчини назарда тутиб:

— Ўзи қани? — дея минғирлаб, атрофига олазарақ қараниб олди. Қарагандаям эринибгина қаради. Шу билан қаноатланди. Ўзининг саволиям, қайтарилмаган жавоб ҳам уни заррача қизиқтирмаганлиги аён бўлди.

Уфқ қизарди.

Дала-тузларга тарқаб кетган мол-ҳоллар, эчки-улоқлар чангга ботиб қишлоққа қайтиб келишди.

Бутун вужуди пайга айланиб, тарашадек қотиб кетган подачи пода ортида устига қоп ортилган эшагини етаклаб келарди. У кун бўйи далада бекор юрмай ичини кўнғизчалар тешавериш ғовак қилиб ташлашган тезакларни териб қопини тўлғазар, қайтаётганда эшакка юклаб келарди. Подачининг ҳовлисида қоп-қоп тезак уюлиб ётар, хотини мақтов эшитиш учун уни кўни-қўшниларга, қавму қариндошларига улашиш билан

овора эди. Мабодо, подачи бўш қайтгудек бўлса хотинининг жанжал солиши ҳам шундан, мақтов эшитолмай қолишидан кўрқув туфайли эди.

Уфқ ёқда, унда-бунда тўдалашиб туришган кўрғошин тусдаги булутлар узайиб, кип-қизариб кетишди. Кўк тоқида кимир этмай турган булутча ўзининг атрофи зарҳал билан безалганини билгандай, секин суза бошлади — булар, чиқиб келганидан буён ҳаммага бахт-саодат, куч-қувват берганига қаттиқ ишонган қуёшнинг ётоғига бош қўяётиб кўрсатган сўнги мўъжизалари эди.

Суддан кейин амакининг кишлоққа етиб келиши ҳам ана шу пода қайтар маҳалга тўғри келди. У, бировнинг ховлиси ёнидан ўтаётиб, пасқамгина туп-роқранг эшикдан устини чанг босган тўрт-бешта қора молнинг, уларнинг ортидан ўн беш-йигирма чоғли эчки-улоқнинг ичкари кириб кетишганини кўриб қаттиқ ичикди. «Ҳамманики балодай, ўз-ўзича униб, кўпайиб юрипти, келиб-келиб ўлат ҳам меникиларга тегади, ўғриям меникига киради...» Шу хаёл ўғри — Тошмуродга нафратини оширди, хўп бўлди, ажаб бўлди, у қамалиб кетганини ичида маъқуллади.

Ўз уйига етди.

Негадир хўрсиниб эшикдан кирди. Хўдди, йўқлигимда ҳамма нарсани остин-устун қилиб юбориш-мадимикан, дегандай ховли сахнига саросар назар ташлаб чиқди.

Ховли ўртасида, қайнотасидан қолган отқозиқ остида ғужанак бўлганча қўшнининг кучуги ётарди.

«Падарлаънатга бу ерда пишириб қўйибдимикан, — деб ўйлади амаки. — Жўрттага қилган. Эгаси атай бу ховлига чиқариб юборган, оёқости қилмоқчи бўлган. Ҳавомизни олиб олишди, хавомизни бериб қўйдик...»

Амаки газаблана бошлади. Кўзлари жайноқланиб, бурун парраклари керилди. Отқозиқ остида кучук эмас, барча қўни-қўшнилари, оқсоқоллар-кўксоқоллар ғуж бўлиб ётишгандай туюлди. Қўлига каттакон кесак олиб ғужни мўлжаллаб, чунонам зарб билан отдики, текканда кучукнинг бирон жойи албатта лат ейиши турган гап эди; кейинчалик бу дард туфайли ўлиб кетишиям эҳтимолдан холи эмасди — бундан амаки зарра ғам

чекмасди. Балки, бу кучук тикка жаннатга тушиб, у ерда хуру филмонлар куршовида, оқ, пушти, зангор гулзорлар орасинда айшини суриб юрган собик кўшнисини, отқозикнинг ҳақиқий эгасини, бул нобакор котилнинг қайнотасини учратиб қолган бўлар, унинг кавсар сувида ювилган оёқлари остида ўралашар, унинг ташлаб кетган моликонасида рўй бераётган воқеаларни вангиллаганча айтиб бермоққа уринар ва лекин, у жаннатий зот фоний дунёдаги бирор нарсани — на мол-мулкни, на ховли-жойни, на бебурд куёвни эслолмас, фақат шу кучукни таниб, унга меҳр кўрсатар, етти биродарнинг бириси шу-да, деб муқаддас каломларни такрорлаган бўларди. Бахтга қарши, кесак кучукка тегмади; отқозикка зарб-ла урилиб, уваланганча сочилиб кетди. Кучук эринчоқлик билан ўрнидан туриб, думини қисганча жўнаб қолди.

— Ҳэ! — деб кўйди амаки.

Бундай қараса, хотиниям кучукдан баттар бўлиб ўтирибди. Бу ўтиришдан вуж бўлиб ётган яхши эди.

У денг, пешайвонда, устунга суюнганча йиғлар, эри бевақт ўлган тулдай дув-дув ёш оқизмоқда эди. Яна, атрофини паст-баланд болалари қуршаб олишганди. Нима қилишларини билишмаётгандай лаллайиб туришарди. Уч-тўрт яшар супракоқдигина ойисининг дардини енгиллатишга астойдил жаҳд қилгандай, овозининг борича дод соларди.

Амаки ҳайрон бўлди.

Нима гап-сўзлигини англамади.

Сўраб-суриштиришни ўзига ор билди.

Болани ора қилди:

— Э, ўчир-э овозини!

Болалар аяларининг пинжига тикилишди.

Хотин бепарво бўлди.

Ўз холатини ўзгартирмади.

Йиғлайверди.

Амаки, битта арпа дўк билан ўтакаси ёрилиб кетадиган хотинини бу аҳволда ҳеч вақт кўрмаганди, кўраман, деб ўйламаганди, шунданмикан, бир зум саросималаниб турди-да, яна бақирди:

— Ўчи-ир дейма-ан!

Бу пўписа катта вазоҳат билан аёлга қараб отил-

дими, болагами, ажрим қилиш қийин эди — хархолда, хар иккисигаям тегишли бўлса керак.

Аёлнинг овози эри айтганчалик батамом ўчмаса-да, пасайгани билинди; лекин, у ўзини тутолмай ҳамон хиқиллар, елкалари силкинарди.

Хотинининг нима сабабдан йиғлаётганини сўраш амакининг ёдига шундагина келди.

— Э, ўзи нима гап? — деди қандайдир ўнғайсизланаётгандай.

— Айтмасангиз ҳам эшитдим, — аёл ҳамон кўз ёшларини тиёлмасди. — Хабар келди, қишлоқда дув-дув гап — Тошмуродни турмага тикиб келаётган экансиз.

— Ие, ие! — амаки кулмоқчи бўлди, лекин, лаби бир четга базўр жийирилди, холос; шуям жуда аянчли чикди. — Мен қаматибманми?

— Сиз-да! — аёл бу сўзни жуда сокин товушда айтган эса-да, ўткир пичоқнинг учига илнтириб эрининг қулоғига тикиб юборгандай бўлдики, бундан жароҳатланмай қолиш мумкин эмасди.

— Э, тур-э! — бақириб юборди ярадор амаки жон аччиғида нима деярини билмай. — Топган гапини-ю!

— Сизга барибир! — аёл ўзи билмаган ҳолда пичоқни янаям ичкарироққа урди. — Мен бошимни қандай кўтариб юраман?

Аёлки шундай деса!

Аё, ай!

Амаки ихраб юборди. Каттароқ жинойт қилиб қўйишидан кўрқиб, қўлини силкий-силкий, сўкина-сўкина уйга кириб кетди.

Кирасолиб, ўзини таппа кўрпача устига ташлади.

Ҳеч нарсани ўйлашни истамади.

Шундаям, хотини билан бўлган бир лаҳзалик тўқнашув уни қаттиқ толиқтирганини пайқаб ётди.

Айниқса, кейинги гапи.

Во-ой!

Бошига қон шиддат-ла урилди.

Бир-биридан кўнгилсиз, бир-биридан аянчли, хира, кир фикрлар, хотиралар ўргимчак тўридек уни ўраб олишди.

Қора хаёллар исканжасида кўрпачанинг икки четидан чангаллаб олди.

Булардан қутулишнинг ёлғиз давоси уйқу деб билган амаки беихтиёр кўзларини юмди.

Аммо, у на ухлай олди, на бедор бўлиб бедор бўлолди. Қандайдир босинки туш остида тўлғонаётгандай эди, ўзини ҳадеб уён-буёнга ташлайверди.

У, бир замбил лойдан қорилган жисмида содир бўлаётган ўзгаришлардан ўзи ҳам хайрон эди. Шунча ёшга кириб бирор марта бунақа ҳолатни кечирмаган эди. Касал бўлдиммикан, деб ҳатто кўркиб ҳам кетди. Боши ёстиққа тегиши билан ухлар, олдига овқат қўйишлари билан ея бошлар, ўзининг қиладиган ишларини билар, вазифаларини бажарар — аммо, бунақасини энди бошидан кечириши эди. Тупроқ дам ола-ола туйқус ҳаракатга киргани сингари ҳозир унинг жисмиям жунбушга келиб қолганди, ишқи бор кесак бўлганди, энди бу лой оддий лойлардан эмаслигини, пахса девордан фарқланишини кўрсатмоқда эди; бу лой ўзини ўзи одамга айлантирмоқчи бўлаётганди, изтиробдай кўринган тўлғонишлар ҳам амакининг ўзиники бўлмай, ана шу лойники эди. Шу анғиз бу лой ўзининг дастлаб эврилмоқда бўлган гўшаларига қараб кетмоққа чоғланди. Амаки лолақизғалдоқлар териб, эчки-улоқларни қувиб юрган сабийлигини кўрди: ҳаво очиқ, чароғон, би-ир хушбўй насимлар эсмиш, гулдан-гулга кўнмиш капалаклар шу қадар кўп, ранг-баранг, бундан сабий норасиданинг юраги ховриқиб кетиб, ёнидаги болага ҳадеб нималарнидир кўрсатмоқчи, нималарнидир тушунтирмоқчи бўларди. Бу бола акаси экан, уям ана шу гўшада жайрондай ўйнаб юарди, шодланарди, чучмомаю лолақизғалдоқлар терарди, капалаклар қувларди. Иккаласиям Тошмуродга шу қадар ўхшаб кетишардики, кўрган одамнинг кўнгли беихтиёр орзиқарди.

Амакининг кўз ўнгида бирданига ҳаммаси чаппасига айланиб кетгандай бўлди.

У қимдандир ҳадеб қочарди. Ажиб гўшалар ҳам кўздан ниҳон бўлганди.

Ортдан бир рўдапо қувиб келарди.

Унинг бошини мўлжаллаб тош отарди.

Тошлар сеҳрлангандай эдилар.

Етиб келганда, амаки, мана энди тамом, бошимни

мажақлаб ташлайди, дея ўйлай бошлаганида, кўркувдан юраги ортга тортганча, оёқларидан мадор кета бошлаганида гоҳ у ёнидан, гоҳ бу ёнидан ўтиб кетаверарди.

Гув-гувлаганича ўтиб кетаверарди.

Гувиллашлари товуш солаётганга ўхшарди.

Товуш солаётганида узун-узун нолалар кўринарди.

Гув-гувлашлар ҳам, товуш ҳам, нолалар ҳам амакига қандайдир жудаям танишдай эдилар.

Рўдапо бир маҳал кичрайиб, қора кўйлак кийиб олган онасига айланиб қолди. У, нега қора кийгансиз, она, деб сўрамоқчи бўлармиш-у, тилига калолат келганча қотган, тили айланмас, гапиролмас эмиш. Онаси Тошмуроднинг кўлидан етаклаб олган, юпка лаблари бир-бирига тегмай жавранар, қарғанар эди. Рўдапонинг онасига айланиб қолганидан амакининг боши осмонда эди, нега деганда, энди кўркмай кўйган, уни ваҳимага солган тошлар ҳам, уларнинг гувиллашиям йўқ, ҳаммаси онасининг жаврашлари орасига сингиб кетган эди. Уни фақат бир нарса — онасининг олдида Тошмуроднинг пайдо бўлиб қолганлиги ажаблантирмоқдайди. Бугун қамалганди-ку, жавоб бериб юборишдимикан, деб ўйламоқда эди. Онаси нимадир деди, Тошмурод унинг кўлидан юлқиниб чиқиб, қочди. Ҳай-хайлашларга, чақиришларга қарамай қочаверди. Амаки унинг ортидан қувиб етиб олмоқчи бўлармиш-у, оёқларини ҳеч қимирлатолмасмиш...

У, нимадир демоқчи бўлиб чинқирган эди, тўсатдан уйғониб кетди.

Қора терга ботганди.

Бир зум қаерда ётганлигини ҳам билолмай саранг турди.

Сўнг, эслади.

«Босиринқирабман» — дея гўлдираб, ўзини яна таппа ўринга ташлади, ғафлат уйқусига кетди. Туш-пуш ҳам кўрмади. Уйғонганида кун ёйилиб кетганди.

У, кўрпача устида ўтириб, жун босган бўйнию энгақларини, тор пешонасини пича қашиди, бурнини кавлади, қулоғидан ниманидир олиб ташлади, чирт этказиб ёнига тупурди, шундан сўнг гўёки одам сиёкига киргандай ўрнидан турди.

Ҳаммаёқ жимжит, уй, эгаси кўчиб кетгандек ҳувиллаб ётарди. Хотиниям, болалариям кўринишмасди. «Падарлаънатилар шу вақтда қаерга кетишди экан? — ўйлади у бурчакдаги тосқумғонда бетини юваркан. — Ҳали чой ҳам дамламаган кўринади...»

Ўчоқ бошини, тандирхонани бир-бир қараб чикди, ҳеч қаерда кўринишмасди. Хотинининг ўз-ўзича кетиб қоладиган борар жойи йўқ эди, шунинг учун кўнглига ғулғула тушди.

«Балки, тезак тергани далага чиқишгандир» — деган ўйда ҳовлининг адирга туташ бурчига қараб кетди.

Бу жойни Тошмуродга кўрсатиб, у тирикчилик ҳақида ваъз айтганди. Айни дамда, ҳақиқатан ҳам, ўша ваъзида таъкидлаганидек, пахса деворнинг нариги томонида тоғдан тушиб келган бир тўда лўлилар: усти-бошлари кир-чир, йиртилган, тўзиган, оёқларидаги калишларининг фақат номигина қолган, ёноқлари ичичига ботиб кетган хотин-халажлар, бола-бақралар ғужур-ғужур қилганларича бир-бирларига гал бермай нималарнидир тушунтирмоқчи бўлишарди, нималар дейишаётгани ёлғиз худогаю ўзларигагина аён эди.

Жонга тегди-ку, дея ўйлади у, неча марталаб уларнинг аҳволидан воқиф бўла туриб бир култум сувниям раво кўрмаган бу одамнинг жонига нима текканини ўзи ҳам билмасди — қайтанга, уларга қараб у тасалли оларди, дунёда мана бунақа бадбахтлар ҳам бор, мен жаннатда яшаяпман, деб хаёл қиларди, ўзини ўзи тинчитарди; яна тиланчилик қилиб келишган, ўйида давом этди амаки, минг ялиниб-ёлворишмасин, барибир ҳеч нарса бермаслигимни билишади, бермайман ҳам. Хотинларию болаларини кўчага ҳайдаб юборишиб, эркаклари уйда оёқни узатганча ялпайиб ётишади. Соқолларини ўстириб, кўкраккача тушириб олишганига ўлайми?

Амаки шу хаёл билан ўша томонга қараётганди, чувриндилар орасидан кимнингдир кўзи унга тушиб қолди шекилли, кўпдан буён интиқ кутаётган одамани кўргандай чинқириб юборди:

— Ана-а, вай!

Бу чинқириқ командадай янгради.

Чуғур-чуғур қилиб турганлар бирдан оғизларига талкон солволгандай жимиб қолишди.

Марҳамат қилишимни кутишяпти, ўзича тиржайди амаки қандайдир гурурни ҳис этиб, мўмин-қобилгина бўлволиб, кўнглимни олишмоқчи, мени эритишмоқчи, аммо, билишмайдики, мен эримайман, чунки мендаям эрийдиган ҳеч вақо йўқ, савлатимга қараб бунда бор, ошиб-тошиб ётипти, деб ўйлашади; майли, шундай ўйлашса ўйлашаверсин, буям обрў-эътибор...

Амакининг хаёли чалғиб кетди. Фикрини давом эттиролмади. Нафсиламбрини айтганда, шунгача олиб келиб қўйгани учун ҳам унга миннатдорчилик билдирсак бўлади. Қолганини қачонлардир давом эттирар; балки давом эттирмас; балки, бориниям ёдидан чиқариб юборар — кимга фойда, кимга зиён, у ёғи сизга ҳавола.

Амаки ўша томонга энди қадам ташлаганди, улар бирдан чуввос солишди ва қўйинларидан тош олиб амакининг устига дўлдай ёғдира бошлашди.

Бундай бўлишини хоби хотирига келтирмаган амаки саросималаниб, нима қиларини билмай қолди. Сўнгра ғайририхтиёрий равишда кўллари билан бошини пана қилганча ортига қараб қочди. Уйгача етиб олишга кўзи етмади. Яқинроқда жойлашган ўтинхонанинг эшигини шитоб очиб, ўзини ичкарига урди.

Пахса девор ортидагилар ундан мардлик талаб қилишарди, ўтинхонадан чиқишини сўрашарди, уни сўқишарди, жиноятчи деб аташарди, кавму қариндошини танимаган бераҳм, деб маломатлар ёғдиришарди.

Амаки чидаб туролмади, ўтинхона эшигидан бошини чиқариб:

— Йўқол ҳамманг, гадойлар! — деб бақирди.

Сўзини тугатмаган ҳам эдики, бир неча тош ғувиллаб учиб келди. У яна дарров яшириниб олди.

Амаки таппи-тезаклар устида уларнинг бақирешларини эшитиб ўтирди. Шу нарса аён бўлдики, улар ўз жиянини қаматган бундай одамдан нафратланишармиш, тоғлар этагида бундай одамнинг яшашига чидаб туришолмасмиш.

Амакининг хаёлига негадир оқсоқол-кўксоқоллар келишди.

Буларни ўшалар гиж-гижлаган, йўлга солишган, деган фикр миясидан ярқ этиб ўтди.

Кўни-қўшниларидан ҳам гумонсиради: йўқса, бу хабарни тоғлар ортида яшовчи ялангоёқларга ким етказарди?

Умуман, нега унга ҳаммаси бунчалик ёпишиб олишди?

Тушунолмасди.

Ўз ҳовлисида эмин-эркин айланолмаса.

Ўтинхонага яшириниб, таппи-тезак хидлаб ўтир-са-я... — алам қилмайдими, ахир?

Адирда зулукдай қора от минган бир суворий пайдо бўлди.

Бир-бирига мингашиб кетган қирлар орасида гоҳ кўздан йўқолиб, гоҳ пайдо бўлиб, шитоб-ла шу томонга кела бошлади.

Ҳамон бақириб-чақирившаётган, ҳовлига тош отишаётган тоғликлар олдига етиб келиб, отнинг жиловини тортди. Уларга нималардир деди. Тушунтиролмади шекилли, қўлларини силкиб-силкиб гапирди, таъсир ўтказсин, деди-ёв!

Улар этакларидаги тошларини ерга тўкишди.

Этакларини силкишди.

Чурвақалар амаки ўтирған ўтинхонага қараб муштчаларини дўлайтириб қўйишди.

Шундан сўнг улар тоғ томонга кетаверишди.

Бора-бора кўздан буткул ғойиб бўлишди.

Бошқа қайтиб кўринишмади.

Тиланчиликка ҳам келишмади.

Амаки, баъзи-баъзида уларнинг ҳамон тоғу тошлар орасида санғиб, турли гиёҳларни, ўт-ўланларни териб еб юришганини эшитиб қолар, лекин улар ҳақида гапиришга, тирикчилик борасида сўз кетганда улардан мисол келтиришга ҳайиқарди, ҳовлисида пахса девордан нарига ўтиш унинг учун жаҳаннамга қадам қўйиш билан баробардек туюларди.

Амаки ўтинхонадан чиқиб улгурмай, суворий жўнаб колишга улгурди.

Ким эди у?

Қайдан келди?

Қайга кетди?

Амаки кейинчалик ҳам билишга ҳарчанд уринмасин, билолмай доғда қолаверди.

У ўтинхонадан энди чиқиб эди, дарвозадан кириб келишаётган хотинию болаларига кўзи тушди. Хотинининг ранги синиқиб, кўзлари киртайиб кетган, болалар ҳам отасидан қандайдир торгиниб турганга ўхшашарди.

— Қаёққа гум бўлдиларинг? — бақириб берди амаки уларнинг бу ҳолатларига заррача эътибор бермай. Аёл индамади.

— Мен сендан сўраяпман! — амаки овозини баландлатди.

— Овсинимдан кўнгил сўрагани борувдим, — деди аёл сокин ва хотиржам товушда.

Бу жавобдан амаки ток ургандек сесканиб тушди:

— Нима-а?

— Овсинимдан кўнгил сўрагани борувдик...

— Нега у ёққа қадам босасизлар? — амаки бу саволниям дўқ-пўписа билан берган бўлса-да, ичида нимадир сидирилиб тушаётганини ҳис этди.

— Нега қадам босмас эканмиз? — аёлнинг овозида яширинган кинояни эр пайқамай қолди. — Ахир, у ер сизнинг ўз уйингиз...

Амаки нима деярини билмади.

Шу кундан бошлаб, у ҳеч-ҳеч ўзига ўхшамай, худди бир нарсани йўқотиб қўйгандай, фаромуш ҳолда юрадиган бўлди. Дамдўз бўлиб олди, бир сўз билан айтганда. Теварак-атрофида кечаётган воқеа-ҳодисаларга, гап-сўзларга ҳам бепарво, лоқайд эди. Ҳатто, бир ҳафтадан сўнг оғилдаги яккаю ягона, Тошмурад ўғирламоқчи бўлган жониворни арқон-парқони, қозиқ-позиғи билан ўғирлаб кетишганига ҳам унчалик ачинмади. Кўпинча пахса девор ёнига келиб ўтирар, қўр тўкиб турган тоғлардан кўз узмас, хотин-халаж, бола-бақраларнинг чуввос солганча етиб келишиб, ўзини тошбўрон қилишларини кутаётгандай бўларди.

Аслида ҳам шундай эди.

ОТА ВА БОЛА

IV

Шамол.

Назоратчи турган кўтармадаги лампа липиллайди: гоҳ хира тортиб ўчиб қолай-ўчиб қолай дейди, гоҳ туйқус чарақлаб кетади. Унинг атрофида ғужрон қор зарралари ўйнайди.

Шаҳарча четидаги, ташландиқ бир ерда жойлашган бу қамоқхона режимининг қаттиқлиги, назоратчиларнинг кўрс-кўполлиги билан донг таратган, энг ашаддий жиноятчилар унинг номини эшитгандаёқ титроққа тушишарди. Шунинг учун ҳар пучмоқда, ҳар унутилган ерда йилнинг тўрт фасли бўладиган ўзгаришларнинг ҳам фақат шу жойгагина дахли йўқдек туюларди — совукми, иссиқми, кечами ё кундузми — бир-биридан қолишмайдиган азоблари бор эдики, булар аста-секин кўнгилдаги орзуларни чилпарчин қилиб, маҳв этаверарди.

Қамоқхонани устига тиканли симлар тортилган баланд деворлардан ташқари, ҳеч вақо битмайдиган-унмайдиган, яккаш қизғиш тошлардангина иборат пастак тоғ ҳам қуршаб олганди, дарвоза томонигина очик эди. Дарвозадан нарида бу ернинг манзарасига жудаям мос тушадиган кенг йўл ўтган: ёзда тупроғи тўзғиб, ёнингарчиликда тизза бўйи лой бўлгани учун, йўловчилар уни четлаброк ўтишга ҳаракат қилишарди.

Йўлдан у ёғи сой: кенг, чуқур, hozирги дарёлардан икки-учтасининг сувини бемалол сивдира оладигандек кўринарди. Тубига назар ташласангиз, кичкинагина ариқча йилт-йилт этиб, бепоён саҳродаги эмин-эркин илондек биланглаб, ўзини ҳар ёкка ташлаб юрганига кўзингиз тушади. Илон қумликлар орасида яйраса, бу ариқча қоп-қора балчиклар, бигиздай-бигиздай сассиқ алафлар ичида жилдирабгина оқади. Соининг у томони баланд тепалик — айтишларича, бир маҳаллар сўғдлар кўрғони бўлган экан. Назари ўткир, сўзлари кескир хоқон ана шу кўрғонда туриб салтанат ишини юритган,

атроф-жавонибни зир титратган экан, вазиру вузаро, козикалону муншийлар шунда нашъу намо сурган эканлар, шоирлар қаламларини китирлатиб, оламгир шоҳаншоҳнинг дунё тургунча туриши ҳақида бир-бирларидан ўтказиб баландпарвоз қасидалар тўқишган — «хоқонимиз тўлон ойдурурки, ситорадур умаролари» — эвазига ёқуту олмосларга эга бўлишган, зарбоф тўнлар кийишган экан, мунажжимлар самога боқиб ўз пушти паноҳларининг юлдузи абадиян балқиб, унга толе келтиришини башорат қилган эканлар. Ана шу тарзда, ўз устларига юлдузлар шуъласи эмас, тупроқ тўкилиб бораётганини пайқамай қолишган экан. Уларнинг айтган барча гаплари устларига тупроқ бўлиб сочилган экан. Сочила-сочила, тўкила-тўкила уюлган тупроқ... ана шу — баланд тепалик!

Тепалик устидан камоқхонанинг тош ётқизилган чиннидай тоза ҳовлиси кафтдагидек аниқ кўринади. Ҳовлида баъзан битта-яримта маҳбус гивирсиб юради. Уларнинг ҳаммасиям кўкраклари ичга ботган, елкалари туртиб чиққан, бўйниларига оғир юк осиб қўйилгандай, ҳамиша бироз энқайган қўйи қадам ташлайдилар — ана шу ғариб ва бенаволарнинг ўғирлик қилганига, одам ўлдирганига ва ҳоказо бошқа жиноятларни содир этганига ишонгиси келмайди кишининг, аслида, ҳақиқатан ҳам, уларнинг кўпчилиги оний тарздаги ҳолатлари учун умрбод жавоб беришга маҳкум бўлганлар.

Бордию маҳбус тепаликда биронта одамни кўриб қолса, бот-бот шу томонга қарайверади: чамаси, у тепаликнинг устидагини озодликнинг тимсоли деб ўйласа керак, лекин унинг тепалик томонга қараётганини, айниқса, қандайдир имо-ишоралар қилаётганини пайқашса борми, тамом, боёқишни қашқатаёқ қилиб ташлашади. Тепаликда сўғд хоқони эмас, ўйинқароқ бир бола турганига, уям эчкисини боқиш ёки каламуш қувлаш, чигиртка тутиш бахонасида бу ерга чиққанига эътибор беришмайди. Бу ўйинқароқ бола учун маҳбуснинг нималардир демоқчи бўлиб қилаётган имо-ишораси ҳам каламуш қувлаш ёки чигиртка тутиш каби бир эрмак эканлигиниям ўйлашмайди.

Шамол.

Назоратчи турган кўтармадаги лампа липиллайди: гоҳ хира тортиб ўчиб қолай-ўчиб қолай дейди, гоҳ туйкус чарақлаб кетади. Шахарчадаги уйларнинг ҳаммасида чироқ ўчиб қолган: зулмоний зулмат бағрида гўристон сукунати янглиғ қўрқинчли руҳ кезинади, қоронғи олам жон бераётган улкан дев талвасасига тушгандек кучанади, ингранади, қандайдир номаълум товушлар чиқаради, надоматлар чекади, бутун қахру газаби билан пирпираб турган лампага келиб урилади.

Кўтарма қамоқхона ҳовлисининг бир четида жойлашган. Унга чиқиладиган темир нарвонча кўк рангга бўялган, пиллапояларнинг оёқ қўйиладиган қисми жигарранг. Назоратчининг фақат тик туришига мўлжалланган, комбайн кабинасича келадиган майдончанинг чор атрофи очик, йиқилиб асфаласофинга жўнамаслиги учун ҳам назоратчи ҳамиша сергак бўлишга маҳкум. Ёғин-сочиндан саклаш учунгина тепага иккита тунука қоқилган, бўйи баландроқ назоратчилар узокдан каттакон тунука шапка кийиб олгандай кўринадилар. Бир қараганда, кўтармани лайлак уясию назоратчини лайлакка ўхшатса ҳам бўлади. Чукуррок чоғиштирилса одам боласининг нақадар шўрпешона эканлиги кўриниб қолади, шунинг учун лайлакниям, унинг уясиниям эсламаган маъкул.

Кўтармада туну кун назоратчилар икки соатдан алмашиб туришади. Бугун кечкурунги навбатчилардан бири бироз кечикиб келган, вақт зиклиги учун бошлиқ ҳам пачакилашиб ўтирмай кейин гаплашамиз, деб кўя қолган, шунинг учун у ўз жойига шоша-пиша чиқиб олганди. У, қамоқхонадаги энг кекса ва ҳамма буйруқларни кулоқ қоқмай бажарадиган итоатгўй хизматчи, ўзимизнинг танишимиз эди. Унинг бирор дақиқа бўлсаям кечикиб қолиши фавқулудда ҳолат саналарди, ҳар доим ярим соат олдин етиб келарди. Ўзини кўрсатиб, пича уёқдан-буёққа, буёқдан-уёққа ўтиб юрар, битта бошлиқни икки-уч марта кўрса, икки-уч мартаям салом бераверар, зарурати бўлса-бўлмаса иш вақтида безовта қилиб қолмасин, деб анча фурсат ҳожатхонада ўтириб чиқарди. Кейин... ичида дуо ўқиётган ёинки қасамёд қилаётгандай беш-ўн минут

нарвонча қаршисида ғоз қотиб турарди. Соатига бот-бот қараб қўяр, биринчи зинага қачон оёқ босишию йигирма тўртта зинани қанча вақтда босиб ўтишигача... ҳаммасининг аниқ ҳисоб-китобини олиб қўйганди. Зиналардан шошилмай чиқар, қўшиннинг байроғини қўриқлаш ўзига топширилганидан боши шоён кўкка етган аскарда бўлгани каби унинг ҳам қиёфасида бу чоқ чексиз виқор барқ уриб турарди.

Ҳозир эгаси қувганида чопиб бориб катагига кириб кетган итдай саросима ичида кўтармага чиқиб олгани учун унинг ўзининг ҳам кўнгли ваз эди. Устига устак, бошлиқнинг кейин гаплашамиз, деганини эслаб, чуқур хўрсиниқдан бўлак чора тополмади. Шундай бўлса-да, қўллари билан пайпаслаб, камарининг сиқиб боғланган-боғланмаганлигини, ёқаси остидаги тугмасининг қадалган-қадалмаганини ўз-ўзича ғайриихтиёрий тарзда текшириб кўргач, ўзига эшиттириб:

— Ҳаммаси жойида! — дея минғирлаб қўйди.

Лекин бу товуш ўзиники эмасдай, бир бегона унга тасалли бериш учунгина шундай сўзларни айтаётгандай туюлди ва туйқусдан... уйда, жанда-жундаларга ўраниб, очликдан силласи қуриб бораётгани учун ўрнидан туролмаётган хотини эсига тушди... ва, постда туриб, уни ўйлагани учун ўзидан қаттиқ ранжиди.

Яна:

— Ҳаммаси жойида! — дея, ички бир қаноат билан такрорлагач, кўнгли ўрнига тушгандай бўлди.

Шамол.

Текис ерлардаги қорларни учирма қилиб чуқурларга тикади, биратўла ҳамма-ҳаммасига кафан бичиб қўя қолмоқчидай бўлади — барибир тинчимайди, тинчимайди.

У қарийб ўттиз йилдан бери назоратчилик қилади. Саккиз километр масофани кўпинча яёв босиб келади, илгарилари бир бўйноқ ити бўларди, катта йўлгача ортидан кузатиб чиқарди, энд уям йўқ, илгарилари уларнинг қишлоғидан шаҳарчага қатнайдиған машиналар кўп бўларди, унинг ўзиям тузук маош оларди; бензин тақчиллиги боис ҳамма от-аравага, эшакка ўтган. Илгарилари унга сал-пал ҳурмат билан қарашарди, ҳуқумат ишида ишлайди, деб. Энди қари-қартангдан

тортиб, мишиғини эпллмаган болалар ҳам насихат қилишади; э, қўйинг шу ишинғизни, эртани ўйламайсизми, эртани... илғариги замонлар ўтди-кетди, ҳозир беминнат бировнинг оғзига сув ҳам томизилмайди, дейишади. Во дариг, барча гап-сўзлар унинг қулоғи ёнидан дайдибадал шамолдай ўтаверади. У билан бирга ишлайдиганларнинг кўпчилиги бўшаб, ўзларини савдо-сотикқа уриб кетишди.

— Э, ака, овсар эканмиз, жонимизни жабборга бериб умрни беҳуда ўтказибмиз, қамоқхонанинг бир йилда берадиганини бир ойда ҳам топиш мумкин, — деб, унга мақтанчоқлик қилишади.

Бари бекор.

У ҳамон йўл овораси.

Кейинги пайтларда нон-чойгаям зориқади, силласи қурийди, лекин навбатчилик вақти яқинлашавердим, ўз-ўзидан туриб кетади.

Оёғи толиқади: барибир, йўлдан қолмайди.

Назоратчи касбига қанчалик содиқ бўлса, ўз қишлоғига ҳам шунчалик меҳр қўйганди — ўттиз йилдирки, қамоқхона жойлашган шаҳарчада уй-жой қилиб яшашни хаёлига келтирмаганди.

Эғнида ҳамиша жигарранг мундир. Белидаги камарда ваҳимали тарзда осилиб турган тўппонча ғилофи. Бу ғилофга носқовғини солиб юрарди.

У қоп-қора, озғин иягини доимо киртишлаб юрганидан юзи бир парча кўмирдай кўринадиган камгап киши эди. Сочлари аллақачон оқариб кетган, қўй кўзлари ҳамиша бир хил маънони ифодалаб турар, ҳарчанд тикилиб-уринманг нима демоқчи бўлаётганини англолмасдинғиз. Сўз одатдаги тирикчиликлар — экин-тикин, обу ҳаво ҳақида кетса, миқ этиб оғиз очмас, гўёки бундай майда ташвишлар билан бошини оғритгиси келмаётгандай кўринарди. Агар... суҳбат мавзуси сиёсатга бурилса, ана иннайкейин кўринг! Чакаги очилади: юпқа лабларини чапиллатиб, пешонасини тириштириб гап тулпорига қамчи босади. Қайта-қайта такрорлаганларини, балки, мингинчи бор айта бошлайди, айтгандаям, улкан янгиликни оламга ошкор қилаётгандай бўлади. Назоратчи армияда беш йил хизмат қилган, бу касбиям қандайдир яқин бўлгани

учунми... аскарлик кон-конига сингиб кетганди. Ўша пайтларда... дунёнинг нариги бурчида, Хабаровск ўрмонларида жойлашган ҳарбий қисмда, сиёсий ўқув машғулотларида айтилганларини қулоғига қўрғошиндай қуйиб олганди.

Ўрни келиб қолганда, гап-сўзлари теварак-атрофдагиларга қандай таъсир қилаётганига, баъзи бирларнинг «ўл-а!» дегандай масхараомуз тиржайиб туришларига, айримларнинг очикдан-очик эснашларига ёйинки ими-жимиди ўринларидан туриб кетишларига эътибор бермасди. Аслида, бу — ўша эскидан қайсар, яккафеъл одам! Лекин кундан-кун қарияптими, маслагига эътиқоди сўниш ўрнига алангаланиб боряптими, энди давраларда тили тугуни ечилиб, беихтиёр кўпириб-тошаверарди:

— Дунёда бизнинг армиямизга етадиган йўқ-да! — нописандлик билан, ер юзидаги бошқа армияларни ярим чақага олмайдигандек, уларни ёлғиз ўзиёқ пуфлаб учириб юборадигандек бир киёфада сўз бошларди. — Ана-а, Американи зўр дейишади-я?! Э, номаъқулни нонини ейишибди! Нимаси зўр? Мана, мен ҳозир бир гапни айтаман... сизлар биласизлару мен биламан — ўрага сичқон тушди гулдургуп; хўш десангиз, бир кун Америка армиясининг каттакони ҳаммадан яшириб келаётган, ўзларича зўрини яратиб қўйдик, деб ўйлаган қуролларини синаб кўрмоқчи бўлипти. Биласизларми, у қуроллар қаерда турган экан? — саволига атрофдагилардан жавоб кутгандай бир-бир қараб чикди, жимлик... кимдир катта холасининг уйида, дейди, «пиқ» этиб кулги товуши эшитилади. Яна биров, кеча кетмонни қаёққа ташлаганимни билмай турибман-у, энди қайси хунасаннинг қуроли қаерда қолувди, дейди; шу чок ўша кетмонни бошқа биров сўрамай олганини, дарров олиб келиб бераман, деб ўйлаганини, лекин ёдидан кўтарилганини сал-қал қизариб... мочағар менга теккизиб гапиришини, деган хаёлда тан олиб айтмади. Шу баҳонада яна ноқулай сукунат чўқади... назоратчига кераги шу, сукунат унга қаноат бахш этади, секингина пичирлайди:

— Сув остида!

Хаёли чалғиган, ҳамон хижолатпазликдан қутулолмай ўтирган деҳқон этак силкиб ўдағайлайди:

— Э, битта мухраси дарз кетган кетмонни ким сув остига яширади?

Кулги кўтарилади.

Назоратчи ҳам кулади. Лекин унинг кулгисида шундай катта сиёсий воқеа ҳақида гапирилаётганда қандайдир кетмонни ўйлаб ўтирипти-я, аҳмоқ, деган ачинишга ўхшаш, аслида сира-сира ачиниш бўлмаган манманлик зухурланиб туради.

Хаёли бировнинг кетмонида бўлган иккинчи деҳқон баттар ўнғайсизланади, ўзини қўярга жой тополмай қолади, хаёли ўз кетмонида бўлган биринчи деҳқон аччиқланади, кўнглига безовталиқ тушади. Мухраси сип-силлиқ, дарз-парз тушмаган янгигина кетмон эди-ку, ҳам ўғирлаб кетиб, ҳам наф уришини, кўрамиз, қани кетмонни қай аҳволда олиб келаркин... ха, кўрамиз, кейин гаплашаверамиз!

— Сув остидаги қуролдан олинг-э! — кетмон тугул ўроғиям бўлмаганидан хаёли ўзидаги учинчи деҳқон чапанчасига қўл силтайди. — Ака, сиз буларга парво қилманг, сўйлайверинг, қизиқ-қизиқ гапларни айтинг, бизни кулдиринг! Ҳа-ҳа-ҳа! — ўзи айтгандек, кулдирамасидан бурун оғзининг таноби қочади.

Орадан ҳеч қандай гап-сўз ўтмагандек, назоратчи келган жойидан улаб кетаверади:

— Ўша каттакон сув остига тушиб қарапти...

— Ака, сув остига қандай тушади? — кулгига ўч деҳқон сўраб қолади.

Назоратчи эсанкирайди, таваккалига айтиб юборади:

— Мошин билан-да... Уларда сув остида юрадиган мошин бор, — билағонлик билан жавоб қайтарганидан қувониб, кўшиб қўяди. — Биздаям бор, уларниқидан зўр!

Мошиннинг сув остида юришини тасаввур этолмаганиданми ёинки ойда-йилда бир кўриниб қоладиган автобусми, юк машинасими, раиснинг «Виллис»ими сув остида физиллаб кетаётганини тасаввур этибми, кулонғич деҳқон тиззаларига шапатилайди:

— Ва-ҳа-ҳа! Сўйлайверинг, ака, қизиқ-қизиқ гапларни айтинг, бизни кулдиринг!

Назоратчи ноилож илжаяди.

Қолганлар мудраб ўтиришаверади.

Назоратчи гапи чала қолишини истамайди, давом этади:

— Ўша каттакон сув остига тушиб қарасаки, ҳамма қурооллар жой-жойида турибди-ю, лекин оддий темирдан фарқи қолмапти...

— Нега? — кулонғич дехқон бу гал жиддий тортгандай бўлиб, ўсиқ қошлари остидаги бит кўзларини назоратчига ўқдай қадаб, қочишга шайланган бирон жонзотни шаппа босмоқчидай елкаларини олдинга энкайтириб сўрайди.

— Зарарсизлантириб қўйишган-да!

— Ҳэ... энасини! Ким экан ўша бировнинг қуролини зарарсизлантириб қўядиган?!

Оламшумул мавзуда ваъз ўқиётган назоратчи вазиятнинг бу қадар кескин тус олганидан эсанкираб қолади, нажот ахтармоқчи бўлаётгандай теваарак-атрофга олазарак назар ташлайди: аммо, ҳамма бояги-боягидай мудраганча ўтиришипти, фақат бир жуфт бит кўз унга таҳдидона қарайди.

Назоратчининг ғазаби ошиб кетади, бурун паррақлари керкиб, кўзлари катта-катта очилади, бўғзига... ичкаридан бир куч шундай уриладики, у худди бегона товушда додлаётгандай бақириб юборади:

— Ўзимизникилар!

Мудраб ўтирганлар сапчиб-сапчиб ўринларидан туриб кетишади, нима гап ўзи, қани у ўзимизникилар, дегандай бир-бирларига қараб олишади.

Таҳдид солган бир жуфт бит кўз дарҳол ортга чекинади, кўз эгаси орзини ялоқдек очиб қаҳ-қаҳ уради:

— Ва-ха-ха! Э, ака, сўйланг-э, қизиқ-қизиқ гапларни айтинг, бизни кулдилинг!

Қолганлар яна мудраб кетишади.

Бу ҳолат... жуда қадимдан, дунё пайдо бўлгандан бери давом этиб келаётгандек эди, бу ердагилар ўзларини дунёга тенгдош-тенгқур ҳисоблашар, шу ётишу шу ўтиришда, бир тарзда абадиятга етиб олишга ва шу ангиз дунёни ҳам қаритиб-йўқотиб юборишга аҳд қилгандай кўринишади.

Энди бўлса... Қартаяётган дунёга маъюс, лоқайд боқиб ўтирганлар туйқусдан унинг ўзгариб қолаётганига, ўртада нимадир йўқотилганига лолу хайрон эдилар,

тилларида аниқ-таниқ ифодалаб беришолмаса-да, улар дунё бизни алдади, деган хаёлга боришган, ҳаммалари қандайдир асабийликка, жиззакиликка, умидсизликка берилишганди. Яхшию ёмонга, келаётгану кетаётганга бепарво мудроқ ҳолда эканликларидан қулоқлари остида назоратчининг шанғиллаб туриши алладай эшитилар, улар шунга ишонишмаса-да... ишонишарди, бўлак илож йўқ эди.

Энди...

Назоратчи сўз бошлар-бошламас дарҳол унинг оғзига уришади:

— Э, ака, қўйинг ўша ўрмонларда эшитган гапларингизни! — дейди кулиш нари турсин, тишиниям оқини кўрсатмай қўйган илгариги кулонғич деҳқон. — Сўйласангиз ўзимиздан сўйланг, тушундингизми, ўзимиздан сўйланг! — кейин назоратчининг «сўйлаши»ни ҳам кутиб ўтирмай, ўзи жавраб кетади. — Ана-а, шунча еб-ичгани етмагандай раис калхўзнинг трактириниям, плагиниям ўзиники қилиб олипти — хусусий эмиш — бунга қайси ўрмонда кўргансиз, ака?! Отабовасидан битта мисвок ҳам қолмаган шу қисталоқнинг ховлисида ҳамма техника қалашиб ётипти-ю, яна сиз ўзимизники, деб ваҳима қиласиз-а? Далаям шуники, ўша сиз айтган ўрмон ҳам шуники, боринг ўзимизники деб, унинг этагидан тутинг, йўқса ҳолингиз хароб, ака. Ўзингизникиларнинг ҳампаси бўш, бир мисқол дон топишолмайди. Булар бермайди, сўйласангиз шундан сўйланг-да, нима қиласиз осмондаги гапларни гапириб...

— Ҳа, шундан сўйланг! — бир ухлаб олишни орзу қилишаётган, аммо, қоринлари очлигидан ҳеч ухлай олмаётган бошқалари уни қўллаб-қувватлашади.

Назоратчи миқ этолмай қолади.

Улар сўрайверишади.

Сўрашмасаям бўларди-ю, одатланиб қолишган, нимаики дейишмасин, назоратчини ҳамон қандайдир сирлардан бохабар деб билишар, ҳамон бундай сирларнинг ошкор этилиши баробарида ўзлари учун нажот чиқиб қолишидан умидвор эдилар.

Уларнинг кўпчилиги ўтган йили дон-дун, буғдой ғамлаб олишолмаган, қишда кўрадиганларини кўришган

эди. Баҳорга-ку амал-тақал етиб келишди, лекин бошлари айланиб, саросимада қолишди. Нега деганда, уларни ҳар йилгидек биров йўқлаб, далага ишга чиқинглар, деб келмади, ўзларининг ҳеч-ҳеч кераксиз, ортиқча юк эканликлари алайно—ошкор билиниб қолди. Шунданмикин, назоратчининг гапларидан ўзларига таскин-тасалли топишга гоҳ-гоҳида уриниб кўришди-ю, аксига олиб назоратчи эски кўшиғини кўймади: э, бор-э, дейишиб, кейин-кейин унга буткул кўл силтаб кўя қолишди.

Кўпчилик хуржунни елкага ташлаб, тирикчилик кўйида бир ёқларга жўнашди.

Айниқса, илгариги кулонғич деҳқон жаҳонгашта чиқиб қолди, халтасига сақич борми, тўғноғич борми, заифона тароқ борми, жияк борми... майда-чуйда нарсаларни солволиб, ойлаб йўқ бўлиб кетади. Топиб келган гапларининг ҳеч бири куракда турмайди: ҳаммаси ваҳима, ёлғон-яшиқ, кўпиртирилган: кўшиб-чатилган, ўзини кўрсатиш учун ўйлаб топилган... қарангки, шундаям ишонишаверади. Эмишки, ҳамқишлоқлари кўпам нолиш қилишмасаям бўларкан, кўрган баъзи жойларининг олдида қишлоқларини жаннатга ўхшатибди ярамас.

Унинг бу олди-қочди гапларини афсона ўрнида тинглаб ўтирган назоратчи сал-пал тиржайгудек бўлса, илгариги кулонғичнинг фигони фалакка ўрлаб кетади:

— Ҳа-а, ака, нега иршаясиз? Кўрганингиз битта йўл, бориб келишингиз битта йўл, — бош бармоғини иккала бармоғи орасига нуқиб таҳдид қилади. — Мана буни билармидингиз? Ҳа-а, билмасангиз билиб кўйинг, у ўрмонларингиз ёниб кетган, ундоқ эди, бундоқ эди, деб бошни қотирманг...

Болалар дарвоза тирқишидан ташқарига мўралаб, назоратчининг ун-пун сўраб келган аёлини кўриб қолишарди-ю, эҳтиёткорликни ҳам унутиб, ховлиққанча, қийқирганча ортларига қайтишарди.

— Турибди! — бақиришарди улар. — Кетиб қолмабди, турибди!

Бу хитобдан ичкаридагиларнинг юраклари ортга тортиб кетарди, улар ҳам беихтиёр:

— Кетмабдими? — деб сўрашарди.

Болаларга худо берарди:

— Йўк, кетмабди! Ана, ишонмасангиз ўзингиз кўринг, кўлида халтасиям бор...

Бундан ичкаридагиларнинг тоқатлари тоқ бўлар, малолланишар, ғазабланишар, билиб-кўриб турсаларда, нега кетмайди, деб бир-бирларига қарашар, аёлнинг бу ҳолати... гўё уларнинг мол-мулкларига таҳдид солаётгандай, моликоналарининг кўркига путур етказаётгандай бўларди.

— Бор, чиқиб айт! — ғазаблари бошларига урган баъзи бир эркаклар хотинларига чунонам бақириб беришардики, одамнинг фазилат саналмаган хислатлари каллага уриб кетса нечоқлиқ даҳшатли бўлиши, яхши оқибатларга олиб келмаслиги шунда аён кўринарди.

Жонларини ховучлаб қолган аёллар секингина чиқиб кетишар, эрларининг бошлари совур-совумас рангиқутлари ўчганча қайтиб келишар, бидиллай бошлашарди:

— Кетмаяпти-ку! Қанча айтдим...

— Нима дединг?

— Поччангиз дарғазаб бўляптилар, кўзларига ҳеч нарса кўринмай қоляпти, яна бирон қору ҳолни бошлаб юрмасинлар, деб ҳам айтдим, айтдим, айтмаган сўзим қолмади...

— Эзмаланма. Нима дейди?

— Нима дерди? Миқ этмайди. Гап таъсир қилмайди. Халтасини қандай тутқазиб қўйганини ҳам пайқамай қолибман.

— Э, ўл!

— Отаси яқинда ойлик оладилар, ҳамма қарзларимизни биратўла қайтиб берамиз, дейди. Йиғлади, раҳмим келди-да бечорага, нега ўл дейсиз?

Яхши оилалар таомилидан кундай равшанки, эру хотин қўш ҳўкиз. Катта ҳўкизнинг ғазаби кўзиганда кичигининг пилдирпис бўлганча ўчоқ бошигами, кўчагами йўрғалаб қолиши қанчалик самара берса, кичик ҳўкизнинг бидиллаши баробарида каттасининг нимадир қилиши ҳам фойдалидир — акс ҳолда, қўш бир четда қолиб, омочи занглаб кетади.

Шу асно эр ўрнидан кўзғалар, гўдиллаб, тўнғиллаб, инчунин:

— Ойлик олармиш-а, ойлик олармиш! Мана-а, олади! Айтиб қўй, илгариги қарзлари бошимиздан садақа. Фақат бундан буён қорасини кўрсатмаса бас, — деган ғоят саховатли сўзларни айтиб, бўз халтага бир коса-ярим коса ун солиб берарди.

Ҳар қандай аёл ҳам ташқарига чиққач, саховатли эрининг саховатини янада бўрттириб, шунинг баробарида ўзини кўрсатиш учун шундай дейди:

— Ўзи унимиз ҳам, нонимиз ҳам қолмовди. Поччангизнинг тишларини ковагида асраб юрганлари бор экан, шуни бериб юбордилар. Поччангизни кўндирдим, биз ҳаммасига рози, яна сиз қарзни қайтарамиз, деб уриниб юрманг эгачи, поччангиз ҳам айтдилар, уларга қийин, дедилар, ўғиллари соғ-омон чиқиб келса бир гап бўлар, дедилар. «Эгачи» буларни ўйлармиди?

Хаёли ҳали-замон постга кетадиган эрида: шунинг қорнини тўқлаб жўнатса.

Кўнглини олса...

Зора, у ийиса. Майли, аёлим демасин, ўғлим деса, кечирса!

Шамол.

Назоратчи пўстинга қаттиқроқ ўранди.

Совуқ суяк-суягидан ўтиб кетди.

Қалт-қалт титради.

Қамоқхона ховлисининг теварагини ўраган камералар туйнугидан хира ёғду элас-элас кўзга ташланади. Йигирма йил бўлибдики, бу ердан бировнинг қочганини ёхуд қочишга уринганини назоратчи эслолмайди. У ана шундай бемаъни ҳол юз бермаганини ўз хизматини қойилмақом уддалаётганидан деб билади, назарида хира ёғду кўзга ташланаётган туйнуклардан юзлаб жиноят-корона нигоҳлар унга қараб туришгандай, сал бўлса-да ғафлатда қолишини кутишаётгандай.

Йўқ, у анойимас, ҳамиша сергак туради, босиб келаётган уйқуни қувишга ҳамма вақт ўзида куч топа олади!

Бироқ, олти ойдики, уни анаву тирқишдан бошқача бир нигоҳ ҳам таъқиб этади, гўёки барча тирқишлардан мўралаётган кўзлар фақат ўша туйнук ортига жамланиб келгандай туюлади, на уйқуда, на бедорликда, на уйда, на кўчада... назоратчини тинч қўяди.

Кутилмоққа харчанд уринса-да, кутулолмайди.

«Ўғлим йўқ!» — деб ўйлайди.

Аммо у Нигоҳнинг қутқусидан кўрқиб кетади.

«Ўғлим йўқ!» — деб пичирлайди.

Бирок, бу фақат ўзига таскин учун айтилган сўз эканлигини ичидан кимдир — биров шипшиб тургандай бўлади.

Бир ғари-иб ахволда ўй суриб кетади, ўйлар суради би-ир ғари-иб ахволда, хайҳот, ўйдан нелар кечаётганини ҳам англамайди, яратилиши баробаринда насиб этмиш хаёл оламида ҳам худди кўтармадаги лампани ўчиришга уринаётган шамол каби дайди еллар кезинади. Баъзи-баъзида ичкарида, юрагининг остида кимдир уни тутиб қўяётгандек туюлади, лекин у куч шу қадар ожиз ва нотавонки, назоратчининг кўзларига ақалли килдек нур узатолмайди.

Барибир, у Нигоҳдан кутулолмайди.

Айтинг-чи, тўмтоқ бармоқ узилганини ёдга солмай-дими?

Таннинг бир нимтасини бемалол кесиб ташлаб бўладими, ахир?!

Йўқ, бунини ичидаги жамики турткиларга бепарво назоратчи истаса-да, бу истакка ҳеч вақт йўл қўйилмаслигини шўрлик билмайди; у бориб-келаверсин, бориб-келаверсин; мамлакатлару ўрмонлардан гапирса гапираверсин; дунёда қанча қуроли қанча аскар борлигини билса билаверсин: погон таққан бошлиқларига қуллуқлар қилиб эгилса эгилаверсин; ўзини қандайдир муҳим ишни бажараётгандек қилиб кўрсатса кўрсатаверсин; маҳбусларни зир титратса титратаверсин; ҳалол ишлаб оиламни боқдим, қорнимни тўйғаздим, деб ўйласа ўйлайверсин; бари бирпул, вақти келиб шундай ёдига солиб қўйишадими, ўшанда, балки ҳаммасидан ҳам зарурроқ нарса нималигини фахмлаб қолар, бутун ҳаёти барбод бўлар, пушаймонлар ер.

Ҳали-ҳозирча назоратчи кўтармада — бели маҳкам боғлоқлик, кўз очиргани қўймаётган бўронга ҳам гўё бепарводек тураверсин.

Бу кўтарма назоратчининг мулки-да!

Бу жойни бировга бериб қўйишдан ҳатто қизғанарди.

Шу боис, пост алмашаётганда хатто хўрсиниб кўярди.

«Пенсага чиқсам постимни ўғлимга топшираман», деган хаёл назоратчининг орзуси эди.

Лекин, ўйлаганича бўлмади.

...Назоратчи учинчи марта кўтармага чиқиб тушганида шамолнинг шиддати пасайган, совуқ забтига олган эди.

Гира-шира тонг отиб келмокдайти.

У, бироз энкайганча, кафтларига кухлай-кухлай навбатчи хонасига кириб келди.

Хона иссиқина эди.

Бурчакда, плитка устидаги алюмин чойнак жўмрагидан, копоқининг ёнларидан ўқтин-ўқтин буф пуркаб турарди.

Навбатчи бепарво, ўзи билан ўзи овора, димоғида хуштак чалганча ийиғи чиқиб кетган қартани чийлаб, ўзига-ўзи фол очиб ўтирарди.

— Камандирга учрашдингизми? — деди навбатчи айна вақтда камандир тугул унинг арвоҳиниям топиб бўлмаслигини билган ҳолда, назоратчи томон қиё боқмай, фол очишда давом этаркан. У, фол очаркан, ёмон қарта чиқиб қолсаям хафа бўлмас, яхшироқ қартани топиб, ана шуниси чиқиши керак эди-ю, тасодифан буниси чиқиб қолди-да, дея ўзига-ўзи тасалли бериб, хуштакни баланд пардаларда давом эттирарди.

Назоратчининг лаблари базўр кимирлади:

— Йў-ўк...

— Соат саккизда етиб келаркан, учрашаркансиз, — дея ўгирилиб қаради, қаради-ю хуштагини янада чўзиброк чалиб юборди. — Э-хэ, тарашадек қотибсиз-ку, отам, плиткага яқинроқ ўтиринг, музларингиз эрисин.

Назоратчининг баданига илиқлик югургани билан, аста-секин лоҳасланиб, ўтирган жойида мудраб кетди. Қанча мудраганини билмайди, навбатчининг турткисидан ўйғонди.

— Туринг, отам, камандир келди, — деди навбатчи. — Энди бориб, уйда ухлайсиз.

«Уйда ухлайсиз» деган гап унинг ёдига уйини, хотинини солди, ёшига номуносиб тарзда апил-тапил ўзини ўнглаб, ташқарига чиқди.

Бошлиқнинг хонаси рўпарада, сиёсий ўқув машғуллари ўтказиладиган каттакон залга туташиб кетганди. Эрталабдан икки-уч махбус қорларни кураб, йўлкаларни супуриб-тозалаб қўйишган, ҳали яна қиладиган ишлари бор эканми, бу ердан кетгилари келмаганиданми, гивирсиб юришарди. Уларнинг эгниларида кўкрак чўнтагига гугурт қутисининг ярмичалик келадиган тахтача тикиб қўйилган қора комбензон, оёқларида оғир этик, бошларида қалпоқ бор эди. Тахтачага қора туш билан махбуснинг исми-шарифи, жиноят кодексининг қайси моддасига биноан жазога тортилганлиги, жазонинг муддати ёзиб қўйилганди.

Махбуслар назоратчини кўришлари биланоқ ўзларини ишлаётгандек кўрсатиш учун дарров супуриб-сидиришга киришишди. Фақат, ёши бир жойга бориб қолган, соч-соқоли оппоқ оқариб кетган махбусгина қокқан қозикдек тураверди. Унинг юзида қандайдир аянчли илжайиш зуҳурланди, назоратчига худди ялтоқланаётгандек бир қиёфада қаради, бош ирғаб қўйгандай бўлди.

Назоратчи уларнинг ёнидан виқор билан ўтди.

Эшикдан кираверишда, зинапоя тагида калласи каттакон сарғиш қари кўппак думи билан ер супуриб ётарди. Бошлиқнинг эркатойи эди бу кўппак, унинг ортидан қолмай эргашиб юради, хонага кириб кетганида остона пойлаб ётади.

Махбусларнинг олдидан виқор билан ўтган назоратчи кўппакка ширин гап айтгиси келиб, энди тиржаяётган эди, остонада бошлиқнинг ўзи кўриниб қолди.

Назоратчи шошиб салом берди. Бошлиқ икки бетидан ёғ томиб турган ўрта яшар бир одам бўлиб, кайфияти ҳамиша баҳор ҳавосидай ўзгариб турар, теварак-атрофдагиларга муносабати ҳам шунга яраша эди. Ҳозир юзига синч солиб қараган киши унинг вақти чоғ эканлигига гувоҳ бўлар, бунинг сабаби, албатта бошлиқнинг нонуштада саккизта қуймоқни ширин чой билан еб олганида ва уйига кеча кечкурун биров бир сон гўштни келтириб ташлаганида эди. Шунинг учун назоратчининг бироз кечикиб қолганини, ўзининг кейин гаплашамиз, деганини унутиб юборган, қандайдир яхши сўз айтгиси келиб турган эди.

— Қалай, яхши ўтдимй? — деди у назоратчининг саломига алик олмай.

Назоратчи қаддини тиклади.

— Яхши, ўртоқ начайлик!

— Совуқ бўлди-я?

— Ҳай, ўртоқ начайлик!

— Уйга кетяпсизми?

— Шундай, ўртоқ начайлик!

Бошлиқ зинапоядан тушиб келди. Кўппак сакраб туриб, тилини чиқариб унинг атрофида ялтоқланганича айлана бошлади.

— Ўғилчани кўрасизми? — бошлиқ назоратчига марҳамат кўрсатмоқчи бўлди.

Назоратчи бошлиқнинг сўзини қайтаришга одатланмаган эди, унинг ҳозирги сўроғига нима деб жавоб қайтаришни билмагандай, мабодо йўқ деса, бошлиқнинг буйруғини рад этгандай бўлиб кўринишидан кўрқкандай, иккиланиб елкалари шалвираб тушди.

— Қачон кўргингиз келса, айтинг, шароит яратиб берамиз, — деди бошлиқ унинг ҳолатини тушунгандай.

Назоратчининг кўзлари филтиллади:

— Раҳмат, ўртоқ начайлик!

Бошлиқ кўппакка қант отган эди, у илиб олди ва ўз маҳоратидан хўжайинини хурсанд қилганидан яйраб, ириллаб қўйди.

— Кетишга рухсат этинг, ўртоқ начайлик.

— Майли, боринг.

Назоратчи кетди.

Бошлиқ унинг ортидан бир зум қараб қолди. Негадир бошини чайқай-чайқай, навбатчи хонасига қараб йўналди.

Оқ сочли маҳбуснинг юзида ҳамон жилваланиб турган ялтоқланиш йўқолиб, ўрнини жиддийлик, ғусса эгаллади. Ўз-ўзича ғўлдираб, болохонадор сўкинди.

V

Назоратчи кўчага чиққанида ҳаво очилиб кетган, тоза ва мусаффо эди. Лекин, совуқнинг захри ҳамон баланд, йўлларни ёғоч курак билан кураётган одамлар қулоқчинларининг қулоқларини тушириб олишган,

ўқтин-ўқтин гавдаларини тиклаб, қизараб кетган бурунларини кафтлари орасига олиб иситишар, ишқаб-ишқаб қўйишарди. Томларни, бўғотларни қор босиб, тарновларда шишадек узун-узун сумалаклар осилиб ётар, болалар уларни қор билан мўлжаллаб уриб туширишар, шунда қарс-қурс синган товушлари эшитиларди.

Назоратчи ҳар гал қамоқхона дарвозасидан чиққанида теварак-атрофга гумонсираётгандек қарар, эмин-эркин, ўз эрку хоҳишича юришган одамларга хавфсираб назар ташлар, уларниям ўзи қўриқлайдиган камераларда ўтиришганини тасаввур этгачгина кўнгли тинчирди. Гарчи, ҳаммаёқда осойишталик-хотиржамлик бўлса-да, йўлда кетаётган бирон одамнинг афт-ангорига, юриш-туришига, кийган кийимига туйқусдан узоқ тикилиб қолар, шу киши қамоқда эмасмиди, бебилиски қочиб қолмадимикан, дея ўйлай бошларди. Ҳақиқатан ҳам, баъзи ҳолларда, кейинчалик яхшилаб сўраб-суриштирилса, ўша одамнинг ўзи ёинки ака-укаси, уруф-қаёшидан бирови қамалиб чиққан бўларди. Бир кўргач, назоратчи бировнинг юзини эсда сақлаб қолар, фақат, қачон, қаерда, қай ҳолатда кўрганини унутиб, айқаштириб-уйқаштириб юборарди. Айтайлик, бирон-бир тўй-маъракадами, йиғиндами танишган кишисини кейинчалик кўриб қолса, у қачон қайси жинояти учун қамалиб чиққанди, дея ўйлай бошлар, боши қотар; баъзи пайтларда, ҳатто сўрашдан ҳам тортинмасди. Шу боис, у ҳақда эшитиб-билганлар, уни кўриб-билганлар танишишдан безор, ўзларини минг чақирим олисда олиб қочиб юришарди.

Қамалиб чиққанлар у билан гаплашишмасди.

Назоратчи бўлса улардан нафратланарди; аммо, бу жуда кўр-кўрона, яккаш, мана шу одамларгина ёмон, ана-а, аблаҳликлари алайно-ошкор кўриниб турибди, деган бирёқлама, умумий фикрга асосланган нафрат эди. Бундай фикр жамият томонидан қўллаб-қувватланиши, ҳайбаракалла қилиниши назоратчини баттар ховриқтирар, ўқтин-ўқтин бир автомат олиб ҳаммасини бир четдан қириб ташласам, деб ўйлаб қўяр, гўёки уларсиз ер юзини беҳиштдек тасаввур этиш мумкин бўларди.

Бу камокхоналар чепуха, дерди Суннат ўғри.

Яратганнинг ваъдалари чин бўлса ер юзидаги камокхоналарда, сургунларда азоб чекишган, чекишаётган милёнлаб бандалари орасидан беҳисоб ажойиб қалбларни топиб олади, уларга гўзал гўшалардан жой ҳозирлайди; шунда ҳар қандай жамиятнинг қимматлидек кўринган фикрлари, қонун-қоидалари тангамирига арзимаслиги аён бўлади. Инсон Кўнгли қошида барчаси бир сиқим кулчалик қимматга эга эмаслиги кўринади.

Назоратчи, камокхона тупроғини ҳар хил муддатларда уч-тўрт марта ялаб чиққан Суннат ўғридангина бироз ҳайиқибми, тортинибми... ишқилиб, у билан иложи борича учрашмасликнинг йўлини қилиб юрарди.

Аксига олгандай, у оёқ остидан чиқиб қолаверар, назоратчига тегажовғлиқ қилиб ҳар хил масхараомуз гап-сўзлар ташлар, баъзан таърифини осмондан қилиб мақтаб кетар, баъзан тупрокка қориштириб ёмонларди.

Камокхона эшигидан уч-тўрт қадам нарида уюб қўйилган қор устида кимдир йўл-йўлакай тасодифанми, атай қилибми, бир ховуч дон сепиб кетибди.

Бир гала каптарлар ўзларини донга уришиб, гоҳ қорга ботиб кетишар, гоҳ бир-бирлари билан чўқишиб қолишарди.

Назоратчи, бу жойда каптарларнинг дон талашиши қоидага тўғри келадими-йўқми, дегандай бир зум хардамхаёлроқ бўлиб турди. Юқоридан битта-яримта текширувчилар келиб қолишса, бу ҳолни қандай баҳолашаркин, дея ўйлади; ҳатто, бундан бошлиқни огоҳ қилиб қўйиш лозиммикан-лозиммасмикан, деб иккиланиб турганди, ичкаридан фолбин навбатчи чиқиб қолди.

— И, ҳалиям шу ердამисиз? — деди у керишиб, тоза ҳаводан ҳузур қилиб нафас оларкан, назоратчининг кетиш-кетмаслиги ўзини заррача кизиқтирмаслигини билдириб қўймоқчи бўлгандек, давом этди. — Роса ёғди-да, аммо-лекин. Айтмоқчи, камандирга учрашдингизми?

— Ҳа.

У, бу жавобгаям эътибор бермай, хитоб қилди:

— Оҳ-х, маза!..

Шу маҳал унинг нигоҳи қор устида дон талашишаётган каптарларга тушиб, ёш боладай қувониб кетди:

— Ие, ие, анавуларни... анаву каптарларни; нима қилишяпти улар, дон қидиришяптими? Ризқу насибалари қор остида қолганидан қийналишяпти-да бечоралар, — навбатчи, назоратчининг назарида, ўз вазифасини унутиб қўйгандай кафтларини бир-бирига ишқайишқай, каптарлар томон юраётганди, қандайдир хаёл уни тўхтатиб қолди ва ичкарига қараб қийқирди. — Жуманазар!

Темир эшик шиқирлади.

Бироздан сўнг сап-сарик озғин юзи иягига қараб хаддан ортиқ чўзилиб кетганидан сарик сабзини эслатиб турган, кўм-кўк кўзлари ҳаракатсиз ўттиз ёшлардаги найнов назоратчи чиқиб келди. Унинг олдинга туртиб чиққан елкалари, туксиз қоши, тигдор бурнининг аянчли тарзда бир томонга қийшайиб туриши, гимнастёркасининг тирсақлари кирланиб кетганлиги... ялқовлигиданми, ҳамма нарсанинг жонига тегиб улгурганиданми дарак берар, шу сохт-сумбати билан юриб турган полиз кўрикчисига жуда ўхшаб кетарди.

— Ҳа-а, — деди у чўзиб, аввал назоратчига қараб оларкан, сўнгра навбатчи томон ўгирилиб. — Нима дейсиз?

— Буханкадан бир бурда ушатиб чик.

Ёш назоратчи хайрон бўлиб кифт қисди: у, навбатчи ҳозиргина чой ичиб ўтирувди, яна оч копти-да, деб ўйлади.

Ортига қайтди.

Анча ҳаяллаб бир бурда қора жавдар нон олиб чиқди.

Навбатчи унга ўқрайиб қараб, кўлидаги нонни газаб билан тортиб олди. Бу ёш назоратчига жуда малол келди, ичида навбатчининг бирор фалокатга йўлиқшини тилади.

Навбатчи нонни ушоқлай-ушоқлай каптарларга яқинроқ тоза ерга сепди.

— Ана-а, ана-а! — дерди у каптарларнинг гув-гувлашиб ўзи томонга келаётганидан шодланиб. — Олинглар, ош бўлсин!

Ёш назоратчининг ҳиссиз юзига табассум дориди. Кўм-кўк кўзларида заиф нур ўйнади, лаблари ихтиёрсиз равишда бир томонга жийрилди ва паст овозда:

— Э, шундай демайсизми? — деб кўйди.

Кейин навбатчининг бирор фалокатга йўлиқиши ҳақидаги тилагидан негадир тезгина воз кечди.

Назоратчи бўлса... каптарлар устидан бошликқа шикоят қилмагани учун фахрлангандай кета бошлади.

У, энди-энди машиналар қатнай бошлаган катта йўлга чиқиб олди. Шундагина ниҳоятда толиққанини, оёқларидан мадор кетганини ҳис этди. Амаллаб уйга етса тўйиб ухлашни, шунда ўзига келишини ўйлади. Ўйлади-ю, шу онда касал ётган хотини, уйда сичқонлар ҳассага таяниб юришгани, ақалли ҳалиги навбатчи каптарларга ушатиб сепган нондан ҳам йўқлиги эсига тушиб, дили хуфтонлашди.

Чўнтагида хемириям йўқ.

Нима қилса экан?

Изига қайтиб, навбатчидан нон сўрасамикан?

У йўқ демайди, топиб беради.

Аммо... истиҳола қилди.

— Биз урмаймиз, сўкмаймиз, — дейишарди қамоқхона ходимлари маҳбусларни кўргани келганларга. — Ҳукумат уларга ойлик бермасаям овқат беради, паёгини кечиктирмайди — бўлди-да, яна нима керак? Овқатларини еб, вақтларини чоғ қилиб юришларига имкон берамиз. Бўлди-да, яна нима керак? Ҳа-а, балли! Ана-а, анаву одам деҳқон. Э, ким билсин, деҳқон ҳам тушаркан-да, экинзоридан бир туп гиёҳли ўсимлик топиб олишипти, шуни бўйнига кўйиб юборишган. Азбаройи худо, ўзим экканим йўқ, шамол уруғини қаердандир опкелиб ташлагандир-да, дейди. Ким билсин. Ўша одамдан, қаер яхши экан, деб сўраб кўринг-чи? Индамайди, индамайди-ю, лекин ичида бу ернинг яхшилигини тасдиқлаб туради. Ейишга нони бор, паёги бор, ҳукумат бериб кўйган паёги бор энг муҳими, ҳай энди, пақат далани кўрмайди, холос-да! Керак бўлса, баъзи-баъзида далагаям опчиқиб турамыз — яна нима керак?

Қамоқхона ходимлари кўргани келганлар билан ўзларини шу тарзда жабрдийда кўрсатиб гаплашишар,

сизларнинг кавму қариндошингизга, ака-укаларингизга, опаларингизга маза бўлиши учун биз барча жабру жафоларни тортишга тайёрмиз, деяётгандай бўлишади.

Бу гаплардан кўргани келганларнинг юраклари сел-сел бўлиб оқар, уларга ичлари ачишар, қандайдир яхшиликлар-саховатлар кўрсатмоқчи бўлишар, имкон топишса, чўнтакларига пул тикиб кетишарди; уйларига меҳмондорчиликка айтиб боришарди, куюқ зиёфатлар беришарди, шу тарика ҳар бир турма ходими ўзига икки-учта соғин сигир топиб оларди.

Баъзи бир таъмагир муллалар бўлади. Юз-кўзларига аянчли, шафқат уйғотадиган ифодалар беришга устаси фаранг бундай дин пешволари икки гапнинг бирида қиёматдан олиб туришади; дунё бебақолиги ҳақида жўшиб оханжомали ваъзлар айтишади, бева-бечоралар, майиб-мажруҳлар томонидан қилинган нарзу ниёзларни ҳарислик билан чўнтакка уришади, бойваччаю амалдорларга пойи патак бўлиб юришади, қадам босган жойларидан, албатта, бирон нарса кийишни ё олишни мақсадга айлантиришади, текин дуога тиллари айланмайди, кафтлари ёзилмайди, худонинг номини сотиб ошқозонларини тўлғазишади. Қамоқхона ходимларининг таъмагирлиги ҳам ўшаларникига ўхшаб кетар — фарқи, муллалар қиёмат билан кўрқитишса, булар умрлари барбод бўлаётган одамларни ўртага солишарди.

Аслида, бу икки тоифадагиларнинг ичларига тузукрок назар ташланса на имон-эътиқоддан, на меҳр-шафқатдан заррача топиб бўларди. Қамоқхона ходимлари уйдан ҳеч нарса келмаётган маҳбусларни бўлар-бўлмас ишларга буюравериб қийнашар, очик-ойдин айтишмаса-да, уларнинг нима мақсадда эканликлари аён кўринарди.

Улар бу бечораларни орқа қилиб бошқаларни қанчалик юлишга, шилишга интилишса-да, кўринган нарсага ёпишавериш каби бетийиқ туйғуларини жиловлашга қурблари етмаса-да, афшаклар келтиришган нарсаларга тегинишга ҳайиқишарди.

Афшаклар ҳаёти қамоқхонадаги оқибатнинг тимсоли эди.

Собиқ маҳбуслардан беш-олтитаси бирикиб, ўзла-

рини афшаклар деб аташар, байрамларда, маросимларда, дам олиш кунларида топган-тутганларининг ортганини — қанд-қурс, нон-чай, папирос олиб келиб, махбусларга улашиб чиқишарди. Улар бошлиқлардан рухсат сўраб, эшик олдида турган қоровул билан адибади айтишиб ўтиришмас, бир имо билан гўёки ҳаммаси ўз-ўзидан ҳал бўлиб кетаверар эди.

Улар катта куч эди.

Улар орасида савдогарлар, қассоблар, касб-корларининг тайини бўлмаса-да, оғизларининг ховури билан анча-мунча нарсаларни мухайё қилиб ташлайдиган бообрў одамлар бор эди.

Афшаклар бир-бирлариникига бориб, гап-гаштаклар қилиб юришмас, чайхоналарда ўтиришмас, ҳаётда бир-бирини қўллаб-қўлтиқлаш каби гурухвозликлар улар учун ёт эди.

Тўй-маъракаларига ҳам тасодифан бориб қолишмаса, катта тўёналар кўтариб атай боришмасди.

Бир-бирларининг шахсий, оилавий ҳаётларини сўраб-суриштиришмас; улар учун котилми, фариштами — фарқсиз, одам бўлса, бас.

Махбуслардан хабар олиш фурсати етганда илгаридан келишиб қўйишгандек, дарров бир жойга тўпланишар ва гап-сўзсиз, шунчаки томоша қилаётгандек, бозорларни, дўконларни айланиб юришарди.

Уларни бозорларда, тимларда, дўконларда, катта идораларда кўпчилик танишар, лекин бир-бирларига, ана-а, афшаклар деб айтишмасди.

Бу жамоани қўллаб-қувватловчилар кўп эди.

Лекин, жамоа аъзолари ҳам, қўллаб-қувватловчилар ҳам мен ундай қилдим, бундай қилдим, деб ҳеч қачон, ҳеч кимга, ҳатто, энг яқин одамларига ҳам айтмас эдилар.

Бир оилада ота-бола бир-бирларидан беҳабар ҳолда уларга ёрдам кўрсатишар, кейинчалик ҳам бу ошкор этилмай қолаверарди.

Бу ҳаммаси ўз-ўзича бўладиган ишлар эди.

Табийий ва тартибли эди.

Ҳеч ким даъват этмасди.

Мажбурламасди.

Қўрқитмасди.

Афшакларнинг қамокхонага келишларининг ўзиёқ махбуслар учун байрам ҳисобланарди. Улар ўзларига теккан нарсаларни бошқалар билан баҳам кўришар, қамокхона ходимлариниям қуруқ қолдиришмасди.

Назоратчигина, минг зўрлашмасин, улардан ҳеч вақо олмасди.

У қамокхонанинг ҳар бир қонун-қоидасини, нарсасини муқаддас санарди. Ҳатто шу даражада эдики, кийган кийимига бировнинг қўлини теккизмас, ҳукуматнинг обрў-эътибори, шон-шавкати тўкиладигандай, унга хиёнат қиладигандай туюлаверади. Ўгли қамокқа тушганидан буён ҳар куни унга ҳамкасблари учириқ қилишади:

— Начайлик, ўғилчага бирон товоқ паловми, қовурдоқми келтирмайсизми, ахир? Қачонгача текин кўриқлаб ётамиз? Баҳонада бир жирланайлик-да, нима дедингиз?

Назоратчига бу гап ёқмайди.

Ҳазил тариқасида бўлсин-да, жавоб қайтармайди.

Қовоғини уюб, нимадандир дову дунёси қоронғилашади. Шунда ёлғондакам унинг ёнини олишади, мақтаётгандай бўлиб ерга уришади, билдирмайгина масхара қилишади.

— Э, бу кишига индаманг, — дейишади. — Бу киши маладес! Нақ Лелиннинг ўзини кўрганлар, тўғрими?

Назоратчи солдатликка борганида Масков орқали қайтган, ўшанда очират туриб, Лениннинг мурдасини кўрганди, кўнгли бўшашиб йиғлаганди. Ўшани назарда тутишяпти, деган хаёлда:

— Ҳа, кўрганман! — дейди.

— Ана-а! — дейишади. — Шўронинг ҳақиқий одами шу киши, маладес! Олмайдилар ҳам, бермайдилар ҳам!

Булар макташаяптими-ёмонлашяптими, назоратчи кўпинча фарқлолмайди, фақат, Лелинни кўрганини бошқаларга билдириб қўйгани учун ўзича мағрурланади.

Назоратчининг ёнгинасига шалоғи чиқиб кетган кўк «Виллис» келиб тўхтади. Чўзиб-чўзиб сигнал берди.

У чўчиб тушди, теварак-атрофига олазарак қараниб олди. Бу «Виллис»нинг ўзи учун тўхтаганини хаёлига

хам келтирмади. Йўлида давом этмоқчи эди, хириллаган бўғиқ товуш эшитилди:

— Ҳо-ов, начайник!

Бу таниш овоз уни сескантириб юборди.

Ўгирилиб, энкайганча ён томонидаги эшикни очиб турган Суннат ўғрини кўрди. Унинг бошида шляпа, эгнида чарм куртка бор эди.

— Ўтиринг, начайник, обориб кўяй, — Суннат ўғрининг айтаётган сўзлари томоғининг хириллашлари орасидан базўр эшителиётгандай эди.

Назоратчининг машинага чиққиси йўқ эди. Шунинг учун:

— Раҳмат, — деди.

— Раҳматни кейин айтасиз, начайник, — Суннат ўғриям икки оёкни бир этикка тикиб олди, ҳатто, жаҳл аралаш ҳукмпармолик ҳам қилди. — Ўтирсангиз-чи!

Назоратчи машинага чиқди.

— Қишлоққами? — сўради Суннат ўғри.

— Ҳа.

— Йўл очилганмикин?

— Билмадим.

— Очилмаган бўлса, ўзимиз очиб кетаверамиз-да! — деди Суннат ўғри беписандлик билан.

У бунчалик тантилашиб кетганининг сабабини назоратчи тушунолмади.

Ўша томонларда бирон иши бўлса керак-да, деб ўйлади.

— Сиззи ташлайман-у дарров қайтиб келаман, — деди Суннат ўғри унинг кўнглидан кечганини пайқаб тургандай.

Шаҳардан ташқарилашди.

Транспорт ўтмаган бўлса-да, шамол қорни учуриб-супуриб кетгани учун қишлоқнинг тош йўлидан бемалол юрса бўларди. Нимадандир хавфсираб келаётгандай кўринган Суннат ўғрининг чеҳраси бироз ёришди.

— Ўзи, яхши юриписизми? — сўради у назоратчи томонга ўгирилиб садафдек оппоқ тишларини кўрсатганча ғалати тиржаяркан. Унинг соч-соқоли текис оқариб кетганига қарамай, қотма юзи, ихчам гавдаси, чакнаб турган кўзларининг дадил боқиши ёш йигитларникига ўхшарди.

Назоратчи бош ирғади.

— Биз ҳам юрипмиз, — деди Суннат ўғри худди бояги саволни ўзи учун бергандай. — Фирма очдик. Сибирга мева-чева олиб борамиз. Ёғоч опкелиб сотамиз. У ерда менинг таниш-билишларим кўп.

Назоратчи индамади.

— Бир вақтлар ҳаммаси ётиб чиқишган, — давом этди Суннат ўғри.

Унинг бу гапидан сўнг назоратчи ўзини ашаддий душмани билан ёнма-ён ўтиргандек хис этди. Ҳатто, машинани тўхтатириб, тушиб қолмоқчи ҳам бўлди. Аммо Суннат ўғрининг йўлдан кўз узмай, парвойи фалак кетиши уни бу шаштидан қайтарди.

— Замон оғир бўлди, — деди Суннат ўғри. — Ҳуда-беҳуда қамалиб ўтириш кимга ҳам ёқади дейсиз, начайник?! Раз қамалдингми, каттароқ нарсани ўмаргин-да, кейин бемалол бориб ўтиравер! Қайтиб келганингдан кейин ҳам асқотсин-да. Нима дедингиз, начайник?!

Назоратчи ўзини тутиб туrolмади.

— Шунча йил турмада ётиб чикиб, яна ўша ёкка бормоқчи бўляпсизми? — деб сўради, худди Суннат ўғри, «ха, бормоқчиман» деса, ҳозироқ элтиб, камерага тикиб кўядиган бир оҳангда.

Суннат ўғри унинг бу гапига эътибор бермагандек кўринди.

— Нима бўпти? — деди кулиб туриб. — Юз йил турмада ўтирсам ҳам халқ барибир мени яхши кўради. Биласизми, нега?

Назоратчи кифт қисди.

— Ана-а, билмайсиз! Чунки, мен халқнинг хасигаям тегинмайман, моли кўчада ётган бўлсаям қиё боқмайман. Ҳукуматнинг нарсаси бўлса, қўлим қичийверади, эски касалим хуружланиб қолади, то гумдон қилмасам қўймайман.

Назоратчи сиёсий ўқув машғулотларида орттирган билими билан Суннат ўғрини тилидан тутиб олиб, мот қилмоқчи бўлди:

— Халқнинг молига тегинмайман-у ҳукуматникини қўймайман дейсиз-а, — деди беписандлик билан; мана, энди бир ўқ билан тамоман кунфаякун қилиб ташлай-

ман, дегандек киёфада. — Ахир, халқ дегани ҳукумат, ҳукумат дегани халқ-да!

Назоратчининг юзида голиблик нашидаси барқ урди.

Ўзиям, анча вақтлардан буён бундай доно гапларни айтишга имкон тополмай юрувди-да!

Суннат ўғрининг лабларида истехзоли табассум ўйнади:

— Сизга ким айтди?

— Нимани?

— Шу гапни-да!

Назоратчи, ўзим айтяпман, деб мақтанмоқчи ҳам бўлди-ю, фош бўлиб қолишидан кўриқиб, очигини тан олди:

— Камандир!

— Унга ким ўргатган?

— Камандиргами?

— Ҳа-да! Ўзи ўйлаб чиқармагандир, ахир?

— Ўзи ўйлаб чиқармаган, — тан олди назоратчи камандирнинг бунақа гапларни минг йилдаям ўйлаб чиқаролмаслигини билган ҳолда. — Китобдан ўқиган бўлса керак.

— Керак, керак! — такрорлади Суннат ўғри назоратчини масхаралаётгандек. — Ўша китобниям кимдир ёзган бўлиши керак!

Назоратчи иккинчи дафъа бир сўз билан Суннат ўғрининг оғзига уриб, ўтиргизиб қўймоқчи бўлди:

— Лелин ёзган!

Суннат ўғри эшитмагандай бир қўлини рул чамбаригидан қўйвормаган ҳолда иккинчи қўли билан эшикни қия очди. Ичкарига гувиллаб совуқ ҳаво ёпирилди. Суннат ўғри чирт этказиб тупургач, эшикни ёпиб олди.

— Шундай денг.

— Шундай.

— Бекорларни айтипти?

— Ким?

— Лелин ҳам, камандир ҳам... — у назоратчига қаради, чамаси, «сиз ҳам» демоқчи бўлди, қандайдир истиҳолага бориб айтмади, ўзича аяди, лекин ичидаям қолдирмади. — Бошқалар ҳам!

Назоратчининг тилига беихтиёр шу калима келди:

— Оғзингизга қараб гапиринг!

Суннат ўғри тиржайди:

— Барибир соддасиз-да! Ўзингиз ҳаётни кўриб-билиб турсангиз ҳам кўрмасликка, билмасликка оласиз. Қандай қилиб ўшанақа гапларга ишонасиз, ҳайронман. Халқ, халқ! Гапираверишади-да!

Назоратчи баҳслашмоққа ўзида рағбат сезди.

Аммо, куч тополмади.

Нима деб тортишиш мумкинлигини билмади.

Бундан ташқари, Суннат ўғри туйқусдан қазабланиб кетди, ўнг ёноғи пир-пир учарди, айна дамда у билан сўз талашиш яхши оқибатларга олиб келмаслигини назоратчи яхши биларди.

Жим кетаверди.

Суннат ўғри ўзини ўнглаб олди шекилли, гўлдираёт-гандек:

— Тўғри одамсиз, начайник, тўғри одамсиз! — деб қўйди, ўзича меҳрибончилик кўрсатаётгандек бўлиб давом этди. — Сизни битта йўлга солиб қўйишса ҳеч чиқмай кетаверасиз. Трамвайни кўрганмисиз?

Назоратчи Суннат ўғри нима учун трамвайни сўраётганининг сабабини ағнимади. Мақтангиси келиб қолди:

— Кўрганман... Масковда!

— О-хо! — Суннат ўғри, қойил, дегандек бош чайқади. — Масковгаям борган экансиз-да?

Назоратчи сохта камтарлик билан:

— Борганмиз, — деб қўйди.

— Борган бўлсангиз, кўрган бўлсангиз, сиз ҳам ўша трамвайнинг ўзисиз! Битта йўлдан бориб келаверасиз!

Назоратчи бу қиёслашдан хафа бўлишни ҳам, хурсанд бўлишни ҳам билмади: кейин ўйлаб туриб, мени Масковдаги трамвайга ўхшатяпти-я, ҳазилми, дея вақти хуш бўлди.

— Шунақа, — деди Суннат ўғри ўзига-ўзи гапираётгандек ва томдан тараша тушгандек савол ташлади. — Айтмоқчи, сиз ўзингиз ишлаётган камоқхонани ким қурганини биласизми?

— Биладан, Чўянбой Қулмонов қурган.

Суннат ўғри бу исм-шарифни тишлари орасида фажиб-фажиб туфлаб ташламоқчи бўлгандай:

— Ҳа-а, Чўянбой Кулмонов, — деди ва яна: — Қандай қилиб қурган? — деб сўради.

— Қурган-да!

— Материални қаердан олган?

— Қамоқхонанинг тўғрисидаги тепаликда бир мадраса бўлган экан...

— Ҳа, уни жуда қадимий тепалик дейишади.

— Ўша мадрасани буздириб, фиштарини ташитиб келган.

— Ана-а, холос.

— Жуда меҳнаткаш одам бўлганлар-да Чўянбой Кулмонов. Турмани қуришга кўп заҳматлари сингган. Кейин ўзлариям неча йиллар начайлик бўлиб ишлаганлар. Ҳукуматга садоқатлари жуда баланд эди. Биз ишга келганимизда ҳам у киши начайлик эдилар. Жа-а строгий эдилар аммо-лекин. Аристонлар зир-зир титрашарди. Турма ҳовлисига битта қуш ҳам учиб қиролмасди (назоратчи беихтиёр бугунги қаптарларни эслади). Ҳар икки-уч кунда ўзлари бизга лекция ўқирдилар. Э, бир зўр гапларни гапирардиларки, асти қўяверасиз. Қўлларини силтаб-силтаб, овозларини баланд кўтариб сўзлардилар. Кўп гаплари қулоғимизга қўрғошиндай қуйилиб қолган. Устозимиз эдилар-да!

— Шу устозингизнинг қандай ўлганини биласизми? — сўради Суннат ўғри нимадандир гижинаётгандай.

Назоратчи бир қизишса, сўзамол бўлиб кетар, ҳатто, равонгина ҳикоя қиларди. Ҳозир ҳам устози ёдига тушганиданми, ўзини унутгандай бўлди, воқеалар таъсирига берилди:

— Биламан, биламан! — деди Суннат ўғрининг саволига шоша-пиша калта жавоб қайтариб, сўнгра уни шарҳлашга киришгандай. — Аммо-лекин қариганда кўп азоб чекдилар. Болалари барорсиз чикди, — назоратчининг кўз ўнгига «лоп» этиб ўз ўғли келиб, хўрсиниб қўйди. — Хотинлари ўлгач, болаларию келинлари бирикиб уйдан ҳайдаб чиқаришган экан. Хў-ўв Махсумнинг чойхонаси бор-ку, ўша ерда ётиб-туриб юрганлар, чойхоначи кечаси битта кўрпача тўшаб берар, кундузи туринг энди, деб йиғиштириб оларкан.

— Махсумнинг отасиниям бир маҳаллар Чўянбой

Кулмонов турмада азоб бериб ўлдириб юборган; — гап кўшди Суннат ўғри ўзини тиёлмай.

Эл орасида бундай миш-миш юришини назоратчи эшитарди, ҳозир индамай қўя қолди.

— Махсумнинг чойхонасида уни исқирт ҳолатда, кир-чир усти-бошда исириқ тутатиб, тиланчилик қилиб юрганини мен ҳам кўрганман, — деди Суннат ўғри ошқора нафрат билан. — Ҳазорисфон, ҳазорисфон, ҳазорисфон, дейишдан нарига ўтмасди, тиланчиликниям ёлчитмасди; дуога қўл очолмасди, бармоқлари тугилиб қолганди. Кексалар, бу фалончи-пистончи, Чўянбой Кулмонов деганлари шу, барчани зир титратган, мадрасани буздириб қамоқхона қурдирган, дейишса ишонгимиз келмасди.

Назоратчи, мархум Чўянбой Кулмоновнинг эмас, ўзининг устидан айбнома ўқиладигандай кўнишиб олди.

— Кейин эшитсам, мадраса гиштларидан болалари қувиб юборишган ўша ҳовлисига олиб келган экан.

— Рост, — беихтиёр оғзидан чиқиб кетди назоратчининг. — Ҳожатхонасининг деворига ишлатган.

Суннат ўғрининг ранги гезариб, қўлидаги рул чамбараги айланиб кетди. Машина йўлдан чиқиб, иккаласиям асфаласофинга жўнашларига бир баҳя қолди.

— Эшак! — сўкинди Суннат ўғри тишларини гижирлатганча. У, бу ҳақоратни мархум Чўянбой Кулмоновга нисбатан айтдими, назоратчигами, йўлдан чиқиб кетаёзган машинагами, эҳтиётсизлик қилган ўзигами — номаълум эди.

Нокулай жимлик чўкди.

— Чўянбой Кулмоновнинг қандай ўлганини айтмадингиз-ку? — дея гап бошлади Суннат ўғри бу жимликдан негадир кўнгли ғашланиб.

— Ўзини осган, — деди назоратчи нохушлик билан.

— У-ку ўзини осган, — Суннат ўғри тин олди. — Аммо, унинг кетидан Махсум чойхоначиниям жавобгар қилиб, қамаб юборишларига оз қолганини биласизми?

Назоратчи бу гапни эшитмаганди.

— Йўк, — деб, бош чайқади.

— Билмайсиз-да! Ёмоннинг тиригиям бир бало, ўлигиям бир бало, деб тўғри айтишган. Сиз афтингизни

буриштирманг, устозингиз бўлсаям айтаман, унақа аблахни ер юзи кўрмаганди. Ўшандаям мана шунақа киш пайти бўлган-да. Ҳаво совиб кетган. Чўянбой Қулмонов совқотганидан эринибми, ўзи тоби қочганми, ишқилиб, кечаю кундуз ўрнидан турмай ётаверган. Ҳаммаёқни ис босиб кетди, тулинг, остингизни супуриб кўяй, дея ялинаётган Махсумга ҳам кулоқ солмай кўйган. Чойхоначи айтгандай, ҳаммаёқ сасиб, чойхўрлар кадам босмай кўйишган. Ахийри, Махсум мажбур бўлиб, уни сўккан, эртагаёқ бошқа жой топиб чиқиб кетмасангиз йигитлар билан ҳовузга элтиб ташлайман, деб кўрқитган. Шунча вақт жой бердим, қарадим, бўлди-да, қарзим бормиди, деб оғзига келганини қайтармай айтаверган. Мана шу дардисар туфайли мижозларнинг келмай кўйгани унга алам қилган-да! Ахир, ўзингиз ўйлаб кўринг, чойхоначининг тирикчилиги шу мижозлар устидан ўтганидан кейин, бошқа нима қилсин? Чўянбой Қулмонов ўзи бу пайтларда жиндаккина совуқдан ҳам эти жунжикадиган, балодан кўрққандек ундан кўрқадиган бўлиб қолган экан. Чойхоначининг ҳовузга ташлаймиз, дегани унинг ўтакасини ёриб юборган. Ўлимнинг осонроқ йўлини танлаган, кечаси чойхона тўсинига белига боғлаб юрадиган чилвир билан ўзини осган... Ана-а, бўлган-турган гап шу. Чойхоначи эрталаб келиб қарасаки, бир пайтлар ҳаммани зир титратган, қамчисидан қон томган Чўянбой Қулмонов ўзи ётадиган каравот тепасидаги тўсинда осилиб ётибди, остига челақ кўйган экан, гавдаси чўзилиб оёғи яна кароватга тегай деб турипти. Ана-а, бўлган-турган гап шу.

Суннат ўғри жим қолди.

Анча-мунча нарсага парво қилмайдиган назоратчининг эти сесканди.

Йўлнинг икки чети шудгорланган дала.

Қорини шамол учириб-ялаб кетган баъзи жойлар қорайиб кўринади.

Бу оппоқ кенглик узра тўда-тўда қамғоқлар уёқдан-буёққа, буёқдан-уёққа енгил-елпи кўчиб юришади, қамғоқ ўтин бўлмас, ўйнаш хотин бўлмас, деб шунга айтишади.

Қишлоққа икки-уч километр қолганда йўл аввал

пастга энади, сўнгра яна юқорилаб кетади. Чукурликда одам бўйи қор тўдаланиб қолган эди.

— Энди бу ердан ўтолмайман, орқага қайтаман, — деди Суннат ўғри машинани тўхтатиб. — Хафагарчилик бўлмайдами?

— Йўқ-йўқ, — деди назоратчи шоша-пиша машинадан тушмоқчи бўлиб.

— Шошманг, начайник! — Суннат ўғри ковоғини уюб, расмий оҳангда сўзлаётгандек бўлди. — Сиздан бир нарсани сўрамоқчийдим.

Назоратчи, у машинада беҳудага бу ергача олиб келмаганининг сабабини ғира-шира пайқагандай бўлди.

— Нимаиди? — деди ичига аллақандай гулгула тушгандай, хавотирланаётгандай бўлиб.

— Кўнглингизга келмасин тагин.

— Йў-ўқ, — назоратчининг дили негадир орзиқиб кетди.

— Биласиз, турмадаям мен сизнинг ҳурматингизни жойига қўядим: тўғри, баъзан ҳаддан ошириб юборганингиз билан сиздан ёмонлик кўрмаганман.

Назоратчи унинг муддаосини англолмаётган эди.

— Шунинг учун сиздан бир кўнгил сўрай дедим.

— Хў-ўп.

— Ўғилчангиз қамалибдими?

Назоратчи бундай кўнгил сўрашни ҳеч кутмаганди.

Ток ургандек сесканди.

Оғзидан беҳосдан шу гап чиқиб кетди:

— Мени унақа ўғлим йўқ!

Кейин, ўзининг қандайдир жинойтчи олдида ҳисоб бераётгандай бўлиб ўтиргани жуда алам қилди. Машинадан саросар туша бошлади.

— Ундай деманг, начайник, ундай деманг! — такрорларди Суннат ўғри бу гапнинг ўзи учун жудаям муҳим аҳамияти бордек. — Биладан, қаҳрингиз қаттиқ, биладан! Аммо, сиз тўғри одамсиз, начайник, ўзингизни ўйламайсиз; тупуринг ўша бошлиқларингизга... хаммасига!

Назоратчи қўл силтади:

— Э-э!

— Чўянбой Қулмоновнинг куни бошингизга тушиб қолмасин тагин, начайник.

— Нима-а?

— Айтаман-да. У, мадрасани бузиб, одамларга азоб бергани учун жазосини олди. Сиз-чи? Сиз оддий кўриқчисиз...

Суннат ўғрининг гапи давомини эшитишга назоратчининг тоқати бўлмади.

Ғарч-ғурч қор босиб кета бошлади.

Суннат ўғрининг товуши ортидан эшитилиб турди.

У кадамини каттароқ олди.

Янаям катта-катта қадамлар ташлади. Мақсад: Суннат ўғрини эшитмаслик эди.

Лекин, миясида «нега ундай дейди, нега ундай дейди» деган бир фикр чарх ураверди.

Туйқусдан энгилгина шамол кўзгалди.

Қорларни тўзғитди.

Нималардир деб бақираётган Суннат ўғрининг товуши гоҳ эшитилиб-гоҳ эшитилмай қолди.

Бора-бора тинди.

Шамол қаттиқроқ эсди, назоратчининг юзига қор зарралари игнадек санчилди. Беихтиёр ана шу аёзда, бетиним аёзда чойхона тўсинида осилиб ётган кир-чир, ташландик Чўянбой Қулмонов эсига тушди.

Эсдан чиқарайин, деб қадамларини тезлатди, қадамларини тезлатди — барибир қор зарралари уни холи қўймади, барибир қор зарралари уни таъқиб қилаверди, шамол ҳуштагини чалиб қулоқлари остига Чўянбой Қулмоновнинг сўнгги сўзларини айтиб-шипшиб турди:

— Ҳазорисфон, ҳазорисфон, ҳазорисфон!..

Ҳавони исириқ иси тутгандай бўлди.

VI

Назоратчининг боши ғувилларди.

Туни билан мижжа қоқмай постда тургани Суннат ўғрининг бош оғриқ бўлгани билан кўшилишиб, уни қашқатаёқ қилиб ташлагандай эди.

Ҳовлисига етиб келганида дарвоза оғзининг куралмагани, одам изининг йўқлиги уни биров ажаблантирди. Тунда бир-бирларига илакишиб келишган итлар дарвозадан кираверишда, ўнг қўлдаги очиқ майдончанинг

қорини босқиллаб ташлашган, унда-бунда жунлари тўкилиб қолган, суроблариям тўғриланиб кетганлиги эҳтимолдан узоқ эмас.

Тамбаси ҳали олинмагандир, деган гумонда назоратчи дарвозанинг бир табақасини секингина итарганди, у ўз-ўзидан очилиб кетди. Ичкарилади. Тамба — ёғоч гўла устини бир қаричча қор қоплаган, четда ётарди. Назоратчи янаям хайрон бўлди. Кўнгли қандайдир нохуш ходисани сезгандек, илдам-илдам қадам отди. Уйга етди. Эшикни очаркан, туйқусдан келиб қолган, томни роса қор босипти, вақтида курамаса, эриб чакка тўсинлару вассаларни чиритиб юборади, деган фикрни миясидан қўйвормай турди. Аслида, феъл-атвориға кўра, арзимасдек туюлган бунақа ташвишлар уни кўп ҳам безовта қилмасди.

Эшикни очиб кирган жойи ошхона эди.

Ҳар доимгидек, у энг аввал кўшўчоққа қаради.

Қатгароғи қозонга, ёнидагиси қумғон осиладиган — кўшўчоқ деганимиз шу.

Қозоннинг остида олов кўпайиб кетса, косов билан олиб кичик ўчоққа ташланади, бахонада чой ҳам қайнайди.

Ўчоқ боши ҳар доим саришта бўларди. Ҳозир эса таппи-тезак, ўтин-чўплар ҳар ёққа сочилган, тўзиб ётарди. Тўнкариғлик қозоннинг устини билинар-билинемас чанг қоплаганди — назоратчининг қовоқ-тумшуғи аразчи ёш боланикидай осилиб кетди.

Тўғридаги токчада музлаган бир челак сув турарди.

Ўчоққа пала-партиш олов ёқилган-у, танчага солиш учун яқингинада хокандозда олиб кетилган, кул ичидаги битта-яримта чўғлар гоҳ қизариб кўриниб-гоҳ кўринмай, базўр милтиллаб туришарди.

Чап томондаги тахталари рандаланмаган дағал эшик деворнинг тусига жудаям мос тушган. Эчкиники бўлса керак, кираверишда, оёқ остига тақирлашиб, яғири чиқиб кетган пўстак ташланган. Пўстак устида иккита заифона калиш турарди. Анавуниси, чап пойининг учи тешилгани, кийилаверганидан матоси сузилиб кетгани хотининикини — назоратчи уни кўравериш кўзлари кўниккан. Ичига кигиз солинган янгиరోғи кимники бўлдийкин?

Назоратчининг юраги ховрикиб, этигиниям ечмай эшикни итарди. Эшик ғирчиллаб-ғийқиллаб базўр очилди. У, тўрдаги эски-туски, увада-сувада кўрпалардан тўшалган қалин тўшақда хотинининг шипга тикилганча чўзилиб ётганини кўрди. Унинг бошида қалин гуппи чопон кийган, катта шол рўмол ўраган, тиззасигача кўрпача ёпинган жиккакина кампир ўтирарди. У қўллариниям кўксига қовуштириб, енгининг ичига тикиб олганди. Бу уйдаги уруш-жанжаллар, катта тўполонлар пайтида етиб келиб, ўртага тушадиган, ҳамиша назоратчини қарғаб, унинг аёли тарафини олиб юрадиган кампирнинг ҳозирги ўтириши кутилмаган ҳодиса эди. Назоратчига унинг она томондан қариндошчилиги бор эди, шунинг учун, кўпинча, нега мени хола демайсан, тилиннга тирсак чиққанми, онангни фалон-пистон уруғи эдим, дея домангир бўлиб юрарди. Назоратчи, кўнгил учун бўлсин-да, хола демаган, кампир ўртага тушган ғалва-ғишаваларда аччиқ қилгандай баттар кўпириб тошган, барча ҳаракатларида уни ёқтирмаслигини билдириб турган.

Эшикнинг ғирчиллаганини эшитган кампир сесканиб бошини кўтарди.

Бемор ҳам эшитди.

Унга сесканишнинг-да, ўгирилишнинг-да қизиғи бўлмади.

Кампир эшикнинг очилганини ва назоратчининг энкайиб, рўдаподай бўлиб кириб келаётганини кўрди.

Аёл-да шипдан кўзларини узмаган бўлсаям эрининг келганини ҳис этди.

Ҳар доимгидай унинг мана энди уйда эканлигидан хотиржам бўлди.

Омон-эсон келганидан шодланди. Аммо, энди бу ҳис-туйғулару шодланишлар унинг инон-ихтиёрсиз ичкарида ўз-ўзларича пайдо бўлиб, ўз-ўзларича изсиз кетдилар.

Назоратчини кўргач, кампирга жон битди, ўқдек овоз билан:

— Эшикни ёп, бахти қаро, эшикни ёп! — деди.

Назоратчи аксинча иш қилишиям — эшикни атай ёпмаслигиям мумкин эди-ю, айни дамда негадир ихтиёрсиз равишда кампирнинг гапини дарҳол олди,

шоша-пиша эшикни ёпди. Бу ҳол кампирни мамнун қилдими-йўқми, билмадик; ҳарқалай, тилига жудаям эрк бериб юборишига сабаб бўлди. Жавраб-саннаш баробарида назоратчини мудҳиш ходисадан хабардор қила бошлади:

— Пешонанг шўр экан сани, пешонагинанг шўр экан! Ўғлингни турмага қаматиб, хотинингни ўлдириб, би-ир ўзгинанг сўппайиб юрадиган бўлдинг-а! Ўл-а, бу кунингдан, ўл қўй! Икки жувонмаргни туғиб катта қилган онанг сенлардан нима роҳат кўрдик, бошқалар кўрсин! Бировнинг париштадай қизини уриб-уриб сочини оқартирдинг, қаритдинг. Мана, энди қутуласан, мана, энди тузук хотин оласан, — кампир бирданига айтиб турган гапидан тонди. — Тузук хотин оласан-а, тузук хотин оласан! Сочгинасини тараб турган эканми? Сангинага қараб қолган эканми? Балони оласан! Санга моча эшак ҳам ҳайф, ҳайф, ҳайф! Эр бўлгунча қаро ер бўл, қаро ер бўл! — кампир эшик олдида қоққан қозикдек серрайиб турган назоратчига қарамай, икки мушти билан ўзининг тиззаларини эза бошлади. Унинг бу ҳолати айтаётган сўзларининг маъносини янаям кучайтириб юборди. Бемор нимадир бўлиб лабларини қимтиди, аммо, мадори етмай шипга қараб ётаверди.

Воқеа бундай бўпти:

Кеча кечаси, назоратчи ишга жўнагач, икки-уч соатдан кейин кампир бир хабар олай-чи, деб, ўзининг айтишича, кўнгли сезиб чиқиб келган, аёл билан беш-ўн минутча туппа-тузук гаплашиб ўтирган; тоби йўқлигига қарамай, аёл ўзини тузук хис этган, тузалапман деган; аммо, кампир унинг ранги тобора оқариб-сарғайиб бораётганини кўрган, кўрган-у, сенга нима бўляпти, дейишга улгурмай, аёл ўтирган жойида гуппа йиқилган. Вой шўрим, ўлиб қолди, деб, кампир изиллаганча ўзининг уйига югурган, ўғлини етаклаб келган. Қарашса, жони узилмаган экан. Тўрдаги йиғиштирилмаган жойини тузатиб, танчанинг ёнидан кўтариб олиб ётқизишган. Кампирнинг ўғли қишлоқнинг нариги чеккасида яшовчи дўхтиргаям борган. Дўхтир ухлаб ётган экан. Уйғотиб, бор гапни айтган. Дўхтир кўп оҳанжома қилган, ўзини тарозига солган, назоратчиникига бўлса бормайман, деб ахийри очик

айтган, пул бермайди, деб кўрққан. Кампирнинг ўғли ёнидан пул бериб уни етаклаб келган. Дўхтир ўзини олипта тутган, ўзини жиддийликка солган, кутичасидан бир балоларни чиқариб беморни текширган. Кўкрагига кулоқ солган, билагини ушлаган, кейин яна кўкрагига кулоқ солган, яна билагини ушлаган. Кейин бошини сарак-сарак қилиб чайқайверган, сарак-сарак чайқайверган. Унинг нима учун бош чайқаетганини кампир ҳам, ўғли ҳам дарров билиб олишган. Ҳа-а, пишипти-да, бўлмас экан-да, деб ўйлашган. Дўхтир кетган. Кампир қоровулликка қолган, ўғлию келини ҳар замон-ҳар замонда улардан хабар олиб туришган, обу овқат келтиришган. Кампир ҳар доимгидек еб-ичган, иштаҳаси очилганини пайқаган, бемор бирор лукмаям таом емаган, озгина сув ичган, холос.

Бу маълумотларнинг ҳаммаси кампирнинг оғзидан чиққан жавраб-саннашлардан, қарғишлардан йиғиб-териб, саралаб олинди, шундай қилинмаганда жудаям узайиб кетарди.

— Мана, кўр, хотининг ўляпти! — деди кампир шафқатсизлик билан, беморнинг кўнглига келади ҳам демасдан.

Бемор эшитди.

Англади.

Унинг тиришиб терисигина қолган озгин юзида, жудаям тиниққан катта-катта кўзларида бу гапдан заррача қайғу, кўрқув кўринмади. Қайтанга, қандайдир суюнишга, қувончга ўхшаш бир нималар зоҳир бўлди. У, ҳаётда кўрмаган рўшноликни у ёқда кўришни орзу қилаётгандир, балки? Бир маҳаллар юрагида тўлиб-тошган орзу-умидлари, шўх-шанликлари, ҳис-ҳаяжонлари, оловликлари ҳам қайларгадир кетган-ку? Аёл уларни хотирлай олмаса-да, эс-эс билади. Балки, улар ҳам аёл бориши керак бўлган ўша ёққа кетишгандир?

Назоратчи похол устига тўшалган шолчага этигининг катта-катта изларини қолдириб тўшак ёнига келди. Турмуш қуришганидан буён бирон марта тузук-қуруқ эркаламаган, эркалаш нари турсин, ҳар хил майда-чуйда гаплари билан кун бермаган чалажон аёлининг тепасида қўлларини қаерга қўйишни билмай, саросималаниб, овсарланиб турарди. Бу кўнгилда ҳозир

нималар кечаётганини англаш мушкул эди. Ҳарқалай, унинг чарчоқ кўзларида, эзилган вужудида ўзи англаб етмаган ибтидоий бир ўтинч мавжуд эди, бу ўтинчининг моҳиятида савқи табиий равишда ўзини асраб қолиш истагиям яширинган эди: қола қолсанг-чи, мен нима қиламан; кетма, холим не кечади?

Аёл кўзларини шипдан олиб унга тикди.

Умрида тик боқмаган эрига киприк қоқмай бир муддат қараб турди.

Лаблари нималарнидир шивирлагандай бўлди.

Назоратчи англамади.

— Ўғлимни опке деяпти, — шақиллади кампир.

Назоратчи нима қиларини билмай қолди.

— Нега ағраясан? — дўқ урди кампир. — Бор, чик! Хотинингни охират сўзиниям бажармайсанми? Бор, чик! Тезроқ опке ўғлини! Кечадан бери Тошмуроджон деб, ўғлим деб эси кетди — чақира-чақира тилининг суви қуриди, гапиролмай қолди. Бор, бор; тезроқ бор, тезроқ опке; ўғлини кўрсин, ўғилгинасини кўрсин, жигаргинасини кўрсин! Бор, бор; опке, жигаргинасини кўрсин-да; сани нима қилади? Сан бегонани нима қилади? Бегонасан, бегонасан, девонасан — сани бошига урадимми? Кўрса, ўғилгинасини кўрсин-да! Тўйса, ўғилгинасига тўйсин-да! Муштипаргина узоққа кетяпти, қайтмас йўлга кетяпти. Санда инсоф борми, санда номус борми, санда ор борми — нега Тошмуродгинасини унга кўрсатмайсан? Чик, бу ердан, тезроқ опке!..

Назоратчи нимадир демоқчи бўлди-ю, тили ғўлдираб қолиб, оғзидан қандайдир ноаниқ сўзлар чикдики, уларнинг маънисини илғаб олиш ниҳоятда мушкул эди. Кампир, барибир, назоратчининг гапирмоқчи бўлган гапини эшитишни хоҳламасди. Навбат бергиси келмай, гапирган сайин ўзининг гапиргиси келиб турарди. Тили ўз-ўзидан айланаётгандек давом этарди:

— Нима, ўғли турмадами? Нима гуноҳи бор экан? Нега уни қамаб қўясизлар? Паришта болагина нима айб қипти? Бор, бор, жавоб бермаса, ўрнига ўзинг кириб ўтир. Ўғлимни кўрайин деб юраккинаси эзилиб кетди-ку, кўзгинаси тўрт бўлди-ку Тошмуродимни кўрайин деб! Ўзининг ортгинасидан қоладиганини,

дуойи жонини қиладиганини кўрсин-да! Сан нима қилиб берардинг унга? Бор, чик!

Жуда алами келиб турган эканми, кампир паёпай, бир сўзни икки-уч қайта-қайта такрорлаб, ахийри назоратчини таёк билан уриб чиқаргандай қувиб чиқариб юборди.

Назоратчи ташқарида нима қиларини билмай бироз серрайиб турди. Сўнгра елкалари шалвираб тушганича, базўр қадам босиб келган йўлидан ортига қайтиб кетди.

Соат ўн бирларда у қамоқхонага ранги ўчган ҳолда етиб келди.

Қўллари қалтираб эшик қўнғирогини босди.

Кейин маҳбусларни кўргани келувчилар кутиб туришадиган, узунлиги уч қулоч, эни бир қулоч бўлган, ости бетон йўлакка оёқ кўйди. Йўлакнинг ўнг деворидаги дарчанинг кўк рангга яқиндагина бўялгани билиниб турган темир эшикчаси очилди ва Жуманазарнинг башараси кўринди. Унинг қонсиз лабларидан тортиб уюлган туксиз ковоғию пишаккўзларигача қандайдир норозилик муҳрланганди. Эшикчани очмасдан аввал келган одамга бор аламини тўкиб солишга тайёргарлик кўриб қўйган, кўзлари чакчайиб, лаблари чўччайиб турарди, шунинг учун бўлса керак, ҳамкасбини кўриб унинг қандайдир ҳафсаласи совигандай, тарвузи қўлтиғидан тушгандай бўлди.

— Ие, начайлик, сизми? — деди тилини сўкишдан базўр тийиб.

Назоратчи оддий назоратчи бўлсаям, турмадагилар, кўча-кўйда кўришиб юрадиганлар, умуман ҳамма таниб-билганлар уни «начайлик» деб аташар, бунда ҳурматдан кўра кўпроқ киноя, масхаралаш бор эди. Назоратчи уларни сезмас, худди ҳақиқий «начайлик»дай гердайиб, ўзини қамоқхонанинг эгасидай тутиб юрарди.

— Ҳа, мен, — деди назоратчи синиқ товушда.

Эшикча ши-ик этиб ёпилди. Зум ўтмай, Жуманазар тўғридаги панжарали темир эшикнинг ортида пайдо бўлди. Қулфга калит солиб, шарақ-шуруқ оча бошлади.

Жуманазар гап-сўзсиз эшикни очиб, бир томонга сал-пал четланди, қулфни қўйвормай қараб турди.

Назоратчи индамай ичкарилади.

Эшик шарақ этиб ёпилди.

Шарақ-шуруқ кулфланган товуш эшитилди.

Жуманазар яна ўз жойига, дарча ортига ўтди.

Бировга айтилмай, ҳамон ичида қамалиб ётган сўкишни айтишга ўзини чоғлаб, лабини чўччайтирганча кўнғироқ товушини кутиб турди.

Ўзини сўкишга қанчалик чоғламасин, аслида, унинг оғзидан бирор сўз чиқиши шарт эмасди.

Туйнук ортида унинг туркини кўришнинг ўзиёқ ҳар қандай одамда нохуш таассурот қолдирар, қалбини ҳақоратларди.

Жуманазарнинг бирон бир маъно ифода этмайдиган кўзлари, сохт-сумбати, ялқовлиги, ҳаракатларининг ғайри ихтиёрийликка бўйсундирилганлиги туйнук билан, темир эшикларнинг шарақ-шуруқ очилиб-ёпилиши билан ва умуман, бу ердаги ҳар бир предмет, ходиса билан шу қадар уйғунлашиб-мослашиб кетгандики, бундай уйғунлашув-мослашув табиатда ҳам, жамиятда ҳам ноёб ҳисобланади, узоқ яшайди.

Назоратчи тикка бошлиқнинг хонасига йўналди. Йўлкалар, майдончалар чиннидай тозаланган, супуриб-сидирилган, бу ерни назоратчининг эшик оғзигача қор босиб ётган уйига чоғиштиришни тасаввур этиш ҳам қийин эди.

Ҳамишаги жойида ётган кўппак, ким экан, дегандай, думини сал қимирлатиб, бошини кўтариб қарадию назоратчини кўриб, яна ётиб олди. Назоратчи ҳамма вақт унга марҳамат кўрсатмоқчи бўлгандай қараса-да, ҳеч вақт марҳамат кўрсатмас, бирор нарса бермас, фақат кўринишдангина шунақа эди. Кўппак бўлса, кўринишнинг ўзигагина қаноат қилмас, эринчоқ кўзларини учраган одамга таъмағирлик билан тикарди. Махбуслар ҳазиллашиб, бу кўппакнинг юрагига теккан ўқ ҳам хайф кетади, дейишарди.

Назоратчи кўппакнинг ёнидан ўтаётиб, унга қараб галати тарзда тиржайиб қўйгандай бўлди; унинг лаби билан кўзининг ифодалари бошқача-бошқача эканлигини сезиб қолиб, нега бунақа иккиюзламачилик қиласан, дегандай кўппак олдинги оёқларида салпалгина тикланиб, ҳуриб қўйди.

Назоратчи ихтиёрсиз:

— Ёт! — деди.

Аслида, кўппакка бу буйрукнинг хожати йўқ эди, ўзи ётиб эди.

Назоратчи зални кесиб ўтди.

Бошлиқнинг хонаси қаршисига етиб келгач, кирайми-кирмайми, дегандек анча вақт иккиланиб-серрайиб турди. Кейин хуркиб-хуркиб, эшикни секингина тақиллатди.

— Кираверинг! — ичкаридан бошлиқнинг ўктам овози эшитилди.

Назоратчи эшикни секин очиб, ичкарига қадам қўйди.

Бошлиқ столга деярли ётиб олиб, нималарнидир ёзиб-чизиб ўтирарди, тўғрироғи, ручка билан қоғоздан бит кидираётганга ўхшарди. У кўзини кўтариб назоратчини кўргач:

— Ие, сиз халиям шу юрда юрипсизми? — деди.

— Йўқ.

Бошлиқ бит топган ёки тополмай зериккандек гавдасини кескин кўтарди. Назоратчининг рангида ранг қолмаган, у чарчоқ ва очликдан оёқда базўр қалқиб турарди.

— Нима гап? — сўради бошлиқ ўзини курси суянчигига ташлаб.

Назоратчи қўли билан камералар томонга ишора қилиб қўйди ва нима деярини билмаётгандек:

— Онаси... ўляпти, — деди базўр.

Бошлиқ тушунмади:

— Кимнинг онаси ўляпти?

— Тўқсон олтинчининг...

— Аниқроқ айтинг.

— Нўмер тўқсон олтинчининг онаси ўляпти.

Бошлиқ калласини қотириб эслаб ўтиргиси келмади:

— Ким экан у?

— Тошмурод.

— Ўғлингизми?

Назоратчи тош қотди.

Унинг қиёфасида, ўғлим деб атаб, гуноҳини осонликча кечиб юбораманми, деган ифода бор эди. Лекин ҳозир бошлиқнинг изоҳталаб саволига жавоб бермай иложи йўқ, у ҳамон чақчайганча қараб турарди.

Назоратчи ноилож бош ирғади.

Бошлиқнинг юзида сохта ачиниш ифодаси пайдо бўлди. Кейин, ўлаётган бўлса менга нима алоқаси бор, дегандай назоратчига қаради.

— Ўғлини кўргиси келяпти.

Бошлиқ кифт қисди.

— Хў-ўш...

— Жавоб берсангиз... кўриб келишса.

Бошлиқнинг эрталабки кайфияти йўқолмаган бўлса-да, назоратчига кўрсатмоқчи бўлган марҳамати ёдидан кўтарилганди.

— Ие! — бошлиқ астойдил ҳайрон бўлганини билдириб кафти билан оғиз-бурнини аралаш қаттиқ-қаттиқ ишқаб қўйди. — Бу ер сизга пахта даласи-мидики, бирон қариндоши ўлсаям жавоб бериб юбораверадиган? — унинг гап оҳангидан шу нарса сезилиб турдики, бу ер пахта даласи бўлмасаям, маҳбусларни теримчиларга ишонгандай ишониб бўлмасаям, барибир, йўли топилса, кўнгил олинса, буниям иложи бор экан.

Назоратчи индамади.

У, бир амаллаб ниятини айтиб бўлган, энди бундан бу ёнига нимаики қилса бошлиқнинг ўзи билади. Жавоб берса берди, бўлмаса йўқ.

Бошлиқ бу ҳолатни пайқади.

— Унда... нўмер тўқсон олтинчи маҳбуснинг конвойлигини сизга топширамыз. Сиз ҳам, уям тилхат ёзиб бериб кетасизлар.

Назоратчининг кўрқиб турган нарсаси шу эди.

У, бугун мен хизматда эмасман, демоқчи бўлди.

Ўзи алоҳида конвойлар бор-ку, деган фикр миясидан чакмоқ каби ярқ этиб ўтди.

Маҳбуснинг ёшлиги, бақувватлиги, бўйин бермай қўйиши мумкинлиги уни кўрқитди.

Нималардир демоқчи бўлиб энди оғиз жуфт-лаётганди, бошлиқ:

— Уч кун етадими? — деб, хоҳласанг-хоҳламасанг шу, дегандек буйруқ оҳангида сўради.

— Ҳа, — назоратчи аслида, бир кун кифоя, уч кун у ерда нима қилади, демоқчи эди-ю, бошлиқнинг «етадими?» деган сўровига қарама-қарши фикр билдиришга кўрққанидан уни тасдиқлади.

Бошлиқ ўрнидан туриб келиб, эшикни очди ва кийқирди:

— Мусойиф!

Ҳовлидан:

— Лаббай! — деган хитоб эшитилди.

— Мэлсифни чақир!

— Хўп бўлади!

Мэлс назоратчининг исми эди.

Ўз номини эшитиб у ғалати бўлиб кетди. Бу номни у ўзига йигирма ёшида, аскарликда эканлигида танлаган эди. Кейин кулоғига азон айтиб қўйилган исмини ана шу ном билан алиштириб олмоқчи бўлганини камандирларига айтганида, улар бу шоввоз аскарнинг топқирлигига, замон билан билла-билла нафас ола билишига қойил қолишиб, уни муборакбод этишганди. Уни ана шу ном билан аташиб, шу ном билан янги ҳужжат олиб беришганди. Ҳужжатни полк командирининг шахсан ўзи топширган, полкнинг барча зобиту аскарлари олдида уни табриклар, кучоқлар ўпганди. Одамда собит эътиқод бўлса, йигирма ёшида ҳам исмини ўзгартира олади, деганди. Кейин полк оркестри жўрлигида баталёнлар, роталар, взводлар шахдам қадамлар билан «широко страна моя родная...» деган кўшиқни айтиб ўтишган, назоратчининг қалби қувончга, кўзи ёшларга тўлиб полк командирининг қабатида турганди. Бу маросим ҳақида «Красная звезда» деган газетада каттакон мақола босилган, шапалоқдай расмда назоратчининг овзи кулоғига етиб кулиб турган ҳолати ифодаланганди. Минглаб раҳматномалар, телеграммалар, қутловлар олганди ўшанда. Ҳаётида энг нашъали, бахтиёр дамлар эди. Хизматни тугатиб, қишлоққа қайтиб келганида бу қилиғи учун онасидан қарғиш эшитган, отаси бўлса, қўявер, ҳеч нарсага тушунмайди, гапираверади-да, деб ўғлига таскин-тасалли берганди.

Бошлиқ конвойга «Мэлсифни чақир» деганда назоратчининг хаёлига ўғли эмас, ана ўша воқеалар келди.

Назоратчи бу ерда ўзини ўнғайсиз ҳис этди.

Ботинмайгина:

— Чиқиб турайми? — деди.

— Йўк, нега? — ажаблангандай бўлди бошлик, кейин қандайдир предмет ҳақида сўзлаётгандай кўшиб кўйди. — Ҳозир олиб келишади. Утириб туринг.

Назоратчи пойгакдаги курсига омонатгина чўкди.

Ўн минутлардан кейин паст бўйли, ўттиз ёшлардаги қоп-қора конвой — Мусаев хонага кириб ҳисоб берди:

— Келдук!

— Қани?

Конвой кўли билан эшик сиртини кўрсатди:

— Анавунда, чақирайми?

— Чақир-э!

— Ҳо-ов! — чақирди Мусаев эшикни очиб. — Бу ёнга ке!

Назоратчи беихтиёр иккала кўлиниям тиззаси устига кўйиб, бармоқларининг қалтираётганини билдириб кўймаслик учун қичима тошгандай қаший, тирнай бошлади.

Бошида қалпоқ, махбусларнинг қоп-қора кийимидаги Тошмурод кириб келди. Конвой кўрсатган жойда тўхтаб, теварак-атрофнинг ҳам, бу хонанинг ҳам, бунда ўтиришган одамларнинг ҳам ўзи учун ҳеч қизиги йўкдек, кўзларини ерга тикди. Унинг икки ёнга шалвираб тушган кўллари худди керосинга ботириб олингандек қоп-қора, бундай кирлар бурнининг икки четидаям бор эди.

— Ҳа-а, Мэлсиф, — деди бошлиқ худди эшик оғзида ётган кўппак билан ўйнашганда юзига тошиб чиқадиган хурсандчиликни йиғиштиролмайд қоладиган фурсатдагидек бир киёфада. — Ишлар қалай?

Махбус индамади.

Бошлиқ ручкани бармоқлари орасида айлантириб, ўзига-ўзи аллақанақа томоша ташкил этди, бу томошадан кўзини узмаган ҳолда:

— Тигр кийнамаяптими? — деб сўради.

Конвой ялт этиб назоратчига қаради. Унинг юзидан ўзи кутган бирон бир ўзгаришни тополмагач, ҳамон қимир этмай турган махбусга тикилди. Кўзларида недандир шўх-шан ифода зухур этди. Ёноқлари пир-пир учиб, оғирлигини у оёғидан бунисига ташлади, гапирсамми-гапирмасамми, дегандай бошлиққа илқис қараб олди. Сўнгра бу саволнинг жавобини ўзи яхши

билганини кўрсатиб қўйиш истагига дош беролмай, айтиб юборди:

— Икови жўро бўлеб олишган, ўртоқ начайлик!

Махбус ер остидан аввал конвойга, кейин бошлиққа тезгина қараб олди ва унинг нигоҳи назоратчига тушди: кўзини ололмай бир муддат серрайиб қолди. Қулт этиб ютинди.

Назоратчиям унга қаради.

Иккаласининг нигоҳлари бир муддат тўқнашиб қолди.

Назоратчининг ич-ичини бир нималар тирнаб-оғритиб ўтгандай бўлди; беихтиёр хозирги ҳолати ёдидан чиқиб, қаршисидаги нигоҳ билан ўзиники бирлашиб кетаётганини ҳис этди-ю, ўзини зўрлаб кўзини олиб қочди.

Махбус ҳамон унга тикилиб турарди.

Биродарлар, шу ўринда бир доно гап:

Бир уруғни, масалан, картошка уруғини икки-уч бўлакка бўлиб, бошқа-бошқа жойларга экишсаям, улардан ўз-ўзича ҳосил унаверади. Бўлинган бўлақлар ер остидан чиқиб келиб, бирлашишга имкон топишолмайди. Шу боис, яна ўзларининг илгариги бутунлигини тиклашга ҳаракат қилишади. Агар ана шу бўлақлар бир жойга, битта чуқурчага ташланса-чи? Улар дарҳол бирлашиб олишади, яра-чақаларига ҳам парво қилишмайди, илгаригидек бўлмаса-да, ҳарқалай ялакат вужудга айланишади. Ва шу қадар улкан шиддат, улкан куч билан ер қобиғини ёриб чиқишадик, ёқангизни ушлайсиз. Бу бўлақларнинг бирлашишига замин шароит яратиб беради, қора тупроқ уларнинг жароҳатларига малҳам босади, қора тупроқ уларга ўзини фидо қилади.

Махбуснинг назоратчидан кўз узолмай тикилиб туриши ана шундай кичик бир уруғ бўлагининг талпиниши эмасми?

— А-ҳа! — деди бошлиқ жўраларнинг сир-асроридан илгаритдан огоҳ-у, ўзини билмаганликка солгандек. — Шунақами? Хўп, бўлмаса, уйингга бориб келасанми? — ҳеч кутилмаганда, томдан тараша тушгандек таклиф қилиб қолди у.

Махбус ялт этиб назоратчига қаради.

Кўзлари чакнади.

Ич-ичидан хуружланиб келаётган туйгуларни босишга интилаётгани унинг зўриқиб туришидан аён кўринди.

Бу ҳол бир лаҳзагина давом этди, холос.

У, яна нималарнидир ўйлади, шекилли, бирданига бўшашди.

Кўзларини ерга тикиб олди.

Ўша-ўша ҳолатига тушди.

Бошлиқ ўйнаётган ручкасини столнинг устига отиб юборди.

— Онангни кўриб ке-да! — деди, мана, энди майнавозчиликни ҳам йиғиштириш пайти келди, дегандай бир киёфада.

Маҳбус илқис бошини кўтарди. Тўсатдан кўрсатилаётган марҳаматнинг сабабини билолмай, боши котди.

Бошлиқ бепарвогина:

— Тоби қочиб қопти, — деди.

Маҳбуснинг кўзларини хавотир эгаллади.

Назоратчига саволомуз қаради.

Унинг чарчок, сўлгин юзидан ҳеч қандай ифода илғай олмади.

Бўлаётган гап-сўзларнинг ўзига алоқаси йўқдек, фақат, буйруқ берилишини кутиб ўтиргандек эди у.

Маҳбус бошлиқ ва конвойга нажот кутаётгандек бир-бир қараб чиқди.

Уларнинг юз-кўзларида қилт этган ўзгариш йўқ эди.

Шунда савол беришнияма лозим топмади, елкалари шалвираб тушди. Онаси ҳақида нохуш хабар эшитишдан кўрққандек кўнишиб олди.

— Зора, сени кўриб тузалиб кетса, — бошлиқ бу гапни шу тарзда айтдики, беморнинг соғайишига ўзининг қилча ҳам ишончи йўқлиги билиниб қолди.

Маҳбус миқ этмади.

Бошлиқ эснади. Кўзларини хонанинг аллақайси бурчакларига эринчоқлик билан югуртириб чиқди. Бир муддат шифтдан осилиб тушаётган ўргимчакка тикилиб қолганди, ўргимчак шоша-пиша ортига қайтиб, шифтга қора нуқтадек ёпишиб олди. У ўз-ўзича сўзланаётгандек деди:

— Сен боравер.

Конвой буйрук ўзига қарата айтилганини англади. Қайрилиб эшикни очмоқчи бўлди.

— Соат учда судга бориш эсингдан чиқмасин.

— Хўп! — конвойнинг кўзлари йилтиради; унинг кетгиси келмаётганди, бирор баҳона топилиб шу ерда пича қолсам, деб ўйлаб турарди. Маҳбус ўғил билан назоратчи отанинг галати бир ахволда учрашиб туришлари, улар бир-бирлари билан хатто сўрашиб ҳам қўймаганликлари конвойни беҳад ажаблантирган, охири нима бўларкин, деб қизиқаётганди. Шунинг учун талмовсиринаётганди.

Бошлиқ:

— Боравер! — деб дўқ аралаш катъий буйрук берганидан сўнг, у истар-истамас хонадан чиқиб кетди.

— Хў-ўш! — бошлиқ ота-ўғилга бир-бир назар ташлаб чиққач, маҳбусга қараб сўзланди. — Сенга уч сутка муҳлат билан жавоб берамиз. Маъқулми?

Маҳбусдан садо чиқмади.

Назоратчи нимадир демоқчи бўлиб сал-пал безовталанди-ю, негадир индамай қўя қолди. Кейин беихтиёр бош ирғади.

— Бориб, онангни бошида тургин, — бошлиқ, онангнинг маъракасани, деб айтиб юборишига бир баҳя қолди, лекин, гап оҳангидан, барибир, шу мазмун англашиниб турарди. — Биринчидан, бу ернинг қонунқоидаларига амал қилиб юришинг шарт; сенга конвойлик қилишни биз мана бу кишига, — у боши билан назоратчи томонга ишора қилди, — топширдик...

Назоратчи сергак тортди: уни кўтармага чиқаётган пайтидаги ҳис чулғади, зиммасига юкланаётган топшириқнинг аҳамиятини чамалаб кўраётгандек, кўзларини бироз қисиб олди. Унинг бу ҳолати бошлиқни жуда мамнун қилди.

Маҳбуснинг бўлса... юз-кўзларида илкис шодлик учқунлари чақнади. Лекин, кўп ўтмай уларнинг ўрнини чуқур қайғу ифодалари эгаллади.

— Иккинчидан, — давом этди бошлиқ ҳамон бош бармоғини букиб тураркан, — конвойнинг айтганларидан чиқилмасин, унинг назоратсиз ҳеч қаерга борилмасин, притензия билдирилмасин, унинг сенга

қариндош, яъни ота эканлиги сунистеъмол қилинмасин. Учинчидан, — бош бармоғини қаттиқроқ букиб олди, — аҳоли орасида учраган одам билан ҳар хил мавзуларда гаплашиб кетилавермасин. Тўртинчидан, — бошлиқнинг бош бармоғи қийналганидан қисирлаб кетди, — уч суткадан бирон соат ҳам кечикилмасин.

Назоратчи жон қулоғи билан, эслатилганларни сўзма-сўз ёдда олиб қолишга уринаётгандек қошлари орасини тугун қилиб, зўриқиб тинглаб ўтирди.

Маҳбус бепарво бўлди.

Аслида, маҳбусга уч сутка жавоб беришга ўзининг ҳуқуқи борми-йўқми, бошлиқ бунга яхши билмасди.

Унинг айтган билан тамом бўлмайдиган кўпдан-кўп фазилатлари қаторида гоҳ-гоҳ ўзини кўрсатиб қўйиш каби бир касали ҳам бор эдики, азиз китобхон, бу эпидемиядан қочиб қутулган одам боласи ер юзида топилмаса керак, шу боис, баъзи бир ишларингиз ёдингизга тушиб хижолат тортиб юрманг, ўзингизни кўрсатгингиз келса бундан кейин ҳам кўрсатаверинг, яққолроқ, баттарроқ кўрсатинг — фақат, сал хаспўшлаб, пардозлаб, доғли-йирингли жойларингизни ғоза суриб кўрсатинг, токи, бошқалар худди ўзлари оппоқдек, кўкдан тушган малакдек, сизни кўрсатишиб, анаву шунақа экан, деб юришмасин. Чунки, одамлар бир-бирларини пойлаб юришлари, зора бирор нуқсини топа олсам, деган армонда ҳатто ўлиб кетишлари ҳеч вақт ёдингиздан чикмасин. Қурбингиз етса, яхшиси, ўзингизни кўрсатманг, кўрсатиб ҳам нима қилардингиз, барибир, мақтовга лойиқ томонларингизнинг рўёбга чиқиши қийин кечади; ҳатто ўзингиз ноёб санаб кўрсатишга ошиққан фазилатингизни оломон қўлида тош билан кутиб олиши ҳам ҳеч гапмас. Бошлиқнинг ўзини кўрсатиши қамокхона доирасида, ўзининг қўл остидагилари ҳузурида бўлгани учун ҳамиша унга мақтов келтирарди. Масалан, уйда ёки маҳаллада бундай қилмасди.

Бошлиқ ўзини кўрсатмоқчи бўлиб, кейинги вақтларда қамокхонани ўз-ўзича, ўз йўриғича бошқарар, томоғини ёғлаганларга бебилиски жавоб ҳам бериб юбораверарди.

Ўзи, гапнинг сирасини айтганда, битта-яримта ашаддийларини ҳисобга олмаганда кейинги йиллар мобайнида бу ерга келтирилган маҳбуслар кўйдек ювош, кўпчилиги ҳатто, нима гуноҳ қилганликларини билмас ё англамас эдилар; чунки уларнинг аксарияти жайдари, хашаки, эркинликда ҳам амал-тақал кун кечириб юришган одамлар эди. Уларнинг кўпчилиги қамокхонага ўрганиб, ёктириб ҳам қолишган, бир кун-ярим кун жавоб бериб юборсангиз, айланиб келиб, белгиланган фурсатда эшик оғзида туришаверади. Бошлиқнинг кўнгли улардан шунинг учун тинч-хотиржам эди. У, Тигрга ўхшаган битта-яримта тўполончисини, вайсақилигидан Академик деган лақаб орттирган тилига кучи етмайдиганларини, кутилмаганда бакириб-чакириб мўътадил ҳаётга ҳалал етказадиган асаби суст девоналарни ўқтин-ўқтин қаттиқроқ сиқувга олиб туришса, обу овқат бермай дармонларини қуритишса, ҳаммаси кўнгилдагидек кетаверишини яхши билар, шунга амал қиларди.

Бошлиқ ўрнидан турди.

Маҳбусни стол ёнига ўтқазиб, олдига қоғоз-қалам кўйди.

Назоратчиниям имлаб чақирди, унга қоғоз-қалам берди.

Ўзи айтиб туриб, иккаласига тилхат ёздирди.

Назоратчи пишиллаб, пешонасини совуқ тер босиб, анча овора бўлди.

У, бўлди, дегандай қаддини тиклагач, тепасида кузатиб турган бошлиқ унинг олдидаги қоғозни олдида, кўзига яқин келтириб бирпас қараб турди, кейин кўзидан узоқроқ тутиб қаради, кейин масхараомузлик билан:

— Нима деб ёздингиз, камандир? — деб сўради.

Назоратчи бурнини тортиб кўйди:

— Айтганингизни...

— Ҳм-м. Айтганимними? Қўлингизга илгариям қалам ушлаганмисиз?

— Ҳа, ўрток начайлик, — назоратчи қандайдир ғурурланиб гапиргандек бўлди. — Тўртинчи классни битирганмиз-да!

— Ҳа... Яшанг!

Бошлиқ иккала қоғозниям тортмага солиб кўйди.

Бу тилхатларнинг ҳеч кераги йўқ, шунчаки хўжақўрсинга қилинган эди.

Бошлиқ, бу аҳволда кўчага чиқса бўладими-йўқми, дегандай маҳбусга бироз синч солиб турди.

Туйқусдан назоратчига ўгирилиб:

— Чопон-мопон олиб келганмисиз? — деб сўради.

— Йўқ.

— Ана-а, холос. Шу-да сиз!

Бошлиқ нима қилиш кераклигини ўйлаб бирпас тек турди, сўнгра назоратчига:

— Мусойифга айтинг, чопонини берсин, — деди.

Назоратчи негадир ўйланқираб қолди.

— У ярамас баъзан ўғирликча вишкагаям чопон олиб чиқади, — деди бошлиқ.

— Вишкага чопон олиб чиқиш мумкинмас! — назоратчининг кўзлари катта-катта очилиб кетди: нега Мусаевни жиноят устида қўлга тушириб жазо бермайди, биларкан-ку, дегандай бошлиққа ўқрайиб қаради.

Бошлиқ хижолат чеккандай бўлди:

— Айтдим-ку, ўғирликча олиб чиқади деб, — деди. — Бир-икки қўлга туширувдим, тавба қилди. Совқотаман, дейди. Мен сизни айтдим, у кишиям сенга ўхшаб турадилар вишкада, лекин нимчаям олиб чиқмайдилар, деб уришдим.

— Тўғри-да!

— У кишининг йўриғи бўлак, дейди муғомбир. Ҳукуматга хизмат қилавери-қилавери-пишиб кетган, дейди: биз у кишидай бўлолмаймиз, деб ўзини пастга уради. Ҳали ёш-да! Бора-бора одам бўлиб кетар. Нима дедингиз?

Назоратчи индамади.

Ичида Мусаевга нисбатан норозилик пайдо бўлди: вишка (кўтарма)га чопон олиб чиқса-я, э, у одам бўлмайди!

Бошлиқ Мусаевнинг кўтармага чопон олиб чиқиши хақидаги гапни айтгани учун ичида афсусланди. Хаёли паришонлигича турди, бориб эшикни очди ва:

— Жуманазар! — деб бақирди.

— Лаббай.

— Мусойифни чақир!

— Хўп.

Кейин Жуманазарнинг чийилдоқ овози эшитилиб турди:

— Мусойиф, хо-ой Мусойиф! Начайлик чақиряптилар...

Бошлиқнинг хонасига кириб, ўзини қизиқтирган воқеалардан огоҳ бўлиш истагидан воз кечолмаган Мусаев ўқдек учиб келди.

— Чақиртирган экансиз, ўртоқ начайлик, — деди ҳарсиллаб.

— Чопонинг шу ердами?

Мусаев, тунов кунни вишкага чопон олиб чиққанимни сезиб қолдимикан, деган гумонга борди, ўзини оклаш учун бўлмағур бахоналарни ўйлаганича, базўр:

— Ҳа, — деди.

— Бу ёққа опке.

Мусаев чопондан умидини узди: кимдир чаққан, хўп ёмонлаган ҳам бўлса керак.

Унинг дову дунёси қоронгилашиб, чиқиб кетди. Кўп ҳаялламай чопонни келтирди. Бу — хизматдан аллақачон истеъфо берган, кўп жойларининг пахтаси оқиб тушиб трактор моторини артадиган латта тусини олган, авра-астарининг яғири чиқиб кетган, ҳечам чопон дегулик ҳолати қолмаган жўл эди.

Жўл эгаси — Мусаев уни қаёққа қўйишни билмагандек, кўлида ушлаганича серрайиб турарди.

— Унга бер, — деди бошлиқ Тошмуродни кўрса-тиб. — Уйига кийиб борсин.

Мусаев негадир жуда хурсанд бўлиб кетди.

— Ма, кийиб ол, — чопонни қўшқўллаб Тошмуродга тутқазаркан, жиндаккина ғурур билан кўшиб қўйди. — Бу тўн бовомиздан қолган, акун. Ачамиз икки ҳапта ўтириб тиккан эканлар. Сал кўнароғу одам кийса бомаза бўлоди.

— Бўпти-бўпти! — деди бошлиқ Мусаевнинг гап-сўзларини бир пулга олмагандек. — Бор, боравер, чиқ! — Кейин у назоратчига қараб: — Сизларга ҳам жавоб! — деди.

Улар ташқарилагач, ортларидан бақирди:

— Жуманазар! Тўқсон олтинчини конвой билан чиқариб юбор!

— Хўп!

Эндигина жойига ўтирган ҳам эдики, назоратчи ховлиққанча қайтиб кириб келди:

— Начайлик...

— Нима гап?

— Тўппонча йўқ-ку! — назоратчи белидаги бўш филофнинг устига шапатилаб уриб қўйди.

— Э-э, ким билиб ўтирибди филофда тўппонча йўқлигини? Сиз, бор, денг. Ўзингизни шундай кўрсатинг...

— Қочиб кетмоқчи бўлса-чи?

— Ана-а, холос! — бошлиқ бармоғини пешонасига нуқиб, пармалади. — Қочмоқчи бўлса отармидингиз?

— Энди-и...

— Э, ўлманг! Қочса, аҳволи чаток бўлишини сизу биздан яхши билади.

Назоратчи иккилана-иккилана ортига қайтиб ҳам кетаётувди, бошлиқ огоҳлантириб қўйди:

— Кўз-қулоқ бўлиб юринг-да!

Назоратчи индамади.

Махбус ҳовлида эди. Чопоннинг эскилиги ва яғир босганлигига эътибор ҳам бериб ўтирмай, кийиб олганди. Елкалари шалвираб тушган, устида қопдай осилиб турарди.

У, ниманидир сўрамоқчидай, сўрасаммикан-йўкми, дея иккиланаётгандай эди.

Назоратчи унга эшик томонни кўрсатди:

— Қани-и, марш!

Махбус эшитмагандай эди.

— Юр! — овозини бир парда баланд кўтарди назоратчи, юраги аллақандай бўлиб кетганча.

Махбус боши билан камера томонга ишора қилди:

— У ёққа бориб келсам майлими?

— У ерда нима қиласан?

Махбус жавоб бермади.

Назоратчи гапни чувалатиб ўтиргиси келмай, ийиди:

— Майли, бор. Сенга ўн минут вақт берилади. Тушундингми?

Махбус бош силкиди.

Кейин шоша-пиша, олди-орқасига қарамай кетди.

У назоратчи айтган фурсатдан кечикмай қайтиб келди.

Кўзлари қизариб шишган, бурнининг икки четида қотиб қолган кирлар башарасига ёйилиб, чаплашиб кетгандек эди. Ўқтин-ўқтин чуқур-чуқур нафас олиб, хўрсинарди. Чопоннинг орқа-олдини йиғиштириб, яхшилаб ўранган, қалпоғини янаям бостириб кийган, бутун кўриниши билан қандайдир кўнгилсиз сафарга шайлигини билдириб турарди.

Назоратчи:

— Йиғладингми? — дея сўраб юборганини ўзи ҳам пайқамай қолди.

Маҳбус тишининг орасидан «чирт» этказиб тупургандай:

— Ха, — деб қўйди.

Назоратчи бошқа гап сўрамади.

Буйруқ қилди:

— Олдимга туш!

Кейин ўзи билан маҳбус орасида икки қадам масофа бўлиши кераклигини ўйлаб, шуни чамалади.

Маҳбус итоатгўйлик билан унинг айтганини қилди.

Жуманазар дарҳол шарақлатиб эшикларни очди.

Қоидага биноан, у қамоқхонадан чиқаётган маҳбусларнинг ён-верини текшириб, кейин қўйвориши керак эди. Лекин, ҳозир чиқаётган маҳбус кекса назоратчининг ўғли эканлигини, қолаверса, назоратчининг ўзиям унинг ортидан келаётганини ҳисобга олди. Жуманазар маҳбусни тинтув қилмаслигининг яна бир сабаби унинг энида Мусаевнинг чопони борлигида ҳам эди: Жуманазарнинг бу чопонга ҳурмати беҳад баланд, нега деганда, совукдан акашак бўлганича қотиб қолаётган кезларида чопон кўп марта унинг жонига ора кирганди. Ҳозир чопоннинг маҳбус эғнида кетаётганлиги шунинг учун унинг кўнглини анча-мунча ғаш қилганди. Маҳбусни чиқариб юбориб, назоратчидан:

— Мусойифникими? — деб сўраганининг ҳам сабаби шунда эди.

Унинг сўроғига жавоб бериб ўтиришнинг-да ҳожати йўқ, чунки, кўра-била туриб сўрагани шундоққина аён эди.

Уйга етиб келгунларича назоратчи орадаги икки қадам масофага қатъий амал қилди.

Дарвоза олдидаги манзара ўзгарганди.

Қорлар куралган, яхшилаб супириб-сидирилган. Бу ишларни ҳамиша хотини бажариб юргани учун назоратчининг кўнглидан, тузалиб кетдимикан, деган фикр кечди. Шундай бўладиган бўлса; уч сутка ўтишини кутиб ўтирмай, маҳбусни яна жойига элтиб қўйиш керак эди, бу назоратчига анча ташвиш туғдирарди. Лекин у дарвозадан кирар-кирмас ҳовлида қандайдир бошқача ҳаракат ҳам борлигини пайқади. Қўшнининг ўғли ҳовли юзидаги қорларни кураб юрарди. У ота-боланинг кириб келишаётганини кўрди, кўришиш ўрнига энкайиб олганича ишга баттар машғул бўлди.

Назоратчи олдинга ўтди.

Уй эшигини очди.

Танча атрофида оқ рўмол ўраган уч-тўртта аёл паст товушда нималарнидир гаплашиб ўтиришарди. Қўшни кампир ҳам оқ рўмол ўраб олган, бошқа гап-сўзларга кулоқ солмай, оғзи тинмай ўз-ўзича уям нималарнидир вайсарди.

Эшик очилиб, назоратчининг кириб келганини биринчи кўрган ҳам у бўлди.

— Қани, олиб келмадингми? — деб, тахдид билан энди сўраётувди, шу чоқ яна бир кишининг — Тошмуроднинг ҳам кириб келаётганига кўзи тушди ва ўрнидан туриб уввос солаверди:

— Пешонанг шўр экан, болагинам, пешонагинанг шўр экан! Онагинангдан айрилиб қолдинг, биру борингдан айрилиб қолдинг. Етимчагина бўлиб қолдинг, етимча болам-ов! Онагинанг дардгинангда ўлиб кетди, дардгинангни кўтаролмади — энди нима қиласан, болам-ов! Сани шу аҳволга солганларнинг илоҳим уйи куйсин, уйгиналари куйиб-ёниб кетсин сани шу аҳволга солганларнинг!

Кампир ўрнидан турганида унга қўшилишиб туришган, бошларини эгганча қўл қовуштиришган аёллар энди чувиллаб йиғлай бошладилар.

Кампир Тошмуроднинг елкаларига қўл ташлаб, уни марҳум ётган тўшак томон бошлади. Майитнинг юзига оқ мато ташлаб қўйилган эди.

— Ҳозиргина жони узилди, — деди кампир. — Ҳали жаннатга етиб ҳам боргани йўқ. Жони сенга илҳақ бўлиб, шу ерда айланиб юрипти. Сенга кўз тута-тута, ҳозиргача нафасини зўрға ушлаб турувди. Мана, кара, кўр, кўриб ол, — кампир энкайиб, матони кўтарди. Мархумнинг ёноқлари, ич-ичига ботиб кетган юзи шу қадар оқ ва озгин эдики, ҳатто, киприклари кўзларини батамом беркитолмаган эдилар. Унинг юзида чуқур руссанинг, чексиз қайғу-аламнинг излари мангуга муҳрланганди.

Тошмурод бирдан ўкраб юборди.

Ҳамон қорни устида қовуштириғлиқ қўллари шалвираб, Мусаевнинг чопони этаклари ергача тушди. Ва шу чоқ Тошмуроднинг қўлтиғидан қопқорайиб кетган оқ рўмолчага ўралган тугунчак тўшак устига тушмаёк, боғичи ечилиб кетди. Ундан икки буханка қора нон, икки-уч ховуч оқ қанд тўшакка сочилди.

Ҳамма ҳайратда қолди.

Назоратчининг юзи қум оқариб кетди.

Булар афшаклар келтирилган нарсалардан Тошмуроднинг онасига тутингани эди.

Бу ҳолни кўриб аёллар баттар уввос солишди.

Айта-айта йиғлашди.

Нима қиларини билмай, ҳайрону лол туришган назоратчи билан Тошмуродни хонадан чиқариб юборишди.

Айниқса, қўшни кампир орзига келганини қайтармай шанқиллади.

Нафсиламбирини айтганда, бунга унинг ҳаққи ҳам бор эди.

— Боринглар, боринглар! — дерди у юпка лабларини чапиллатганча. — Хотинларнинг холаси бўлиб бу ерда нима қиласизлар? Бориб, тайёргарликларингизни кўринглар. Қавму қариндошларни йўқланглар. Одамдай қарамадинглар, одамдай кўминглар. Муллани чақиринглар, дуойи фотиҳа ўқиб турсин. Дуойи фотиҳа ўқиб турса мархумнинг руҳи шодланади. Ўзи шодланмаган бўлсаям руҳи шодлансин-да!

Кампир ана шундай пойинтар-сойинтар гапларни айтиб, ота-болани тигиз чиқариб юборди.

Кейинги гаплари учун назоратчининг кўзига ўбдан ёмон кўриниб кетди.

«Муллага бало борми?» — ўйлади у ичиди.

Ташқарига чиқиб кўрдик, узоқ-ёвуқдан анча-мунча одамлар тўпланиб келишган, улар худди аввалдан шу воқеа бўлишини билиб, тайёргарликларини кўриб кўйишгандек, чопон кийиб, устидан белларини белбоф билан боғлаб олишган, кўлларида таёқ ҳам бор эди.

Улар ўзларича нималарнидир гаплашиб туришарди.

Назоратчи билан ўғлини кўриб, қизиқарли суҳбатларига чек қўйишди.

Кейин бугун овоз чиқариш керак эмаслигини, эртага тонг сахардан овоз чиқариш лозимлигини айтишди. Унгача ҳар жойларга, кўшни қишлоқларга хабар етказса бўларкан.

Шу ҳақда йиғилганлар қизғин тортишишди. Баъзилари хабарни мачитга етказса бўлди дейишса, баъзилари уйма-уй юриб айтиб чиқишни ёқлашарди.

«Мачит» деган сўзни эшитгандан кейин назоратчи саросималаниб қолди.

— Э, йўқ! — деди дабдурустдан. — Бу ерга мачитни аралаштириб нима қиласизлар?

— Керак-да! — деди кимдир.

— Бундан бу ёғини бизга қўйиб бераверинг! — кайвонилардан бири, билмаган ишингга аралашиб нима қиласан, дегандай кўрс оҳангда уни тўхтатиб қўйди.

Кейин ошхонанинг бу томонидаги музхонадай совуқ уйга киришиб, уст-бошларини ечиб ўтирмай чордона қуришди.

Назоратчи ва унинг ўғлиниям чорлашди.

— Хо-ош, ўртоқ Мэлсиф! — мурожаат қилди унга халиги кайвони. — Халқнинг урф-удумини биласиз-а?

Назоратчи, билмасам, дегандай кифт қисди.

— Дуруст, дуруст! — маъқуллади уни кайвони. — Халқнинг ўзига қўйиб берганингиз дуруст. Ўзи эплаб-сеплаб, йиғиштириб олади. Сиз дарвозанинг оғзида таёқ ушлаб, келган-кетганларнинг таъзиясини қабул қилиб турсангиз, ҳар замон-ҳар замонда «оиламдан айрилдим, хонавайрон бўлдим» деб овоз чиқариб турсангиз бўлди, бас.

— Э, хонавайрон бўлдим демасинлар-э! — дея биров бу сўздан ғашланганди, кайвони дарров уни жойига ўтирғизиб қўйди:

— Десинлар, десинлар! Нега демасинлар экан? Десинлар-да! Қанча десалар арзийди, баттарроғини айтсалар ҳам хайф кетмайди!

Кайвони жаҳл билан сўзлагани учун сару кала-васини йўқотиб қўйишига оз қолди. Бундай ҳолатга тушишига унинг асоси бор эди. У ўзини ажабтовур юртбоши ҳисоблар, бировнинг гап қайтаришини, фикрини тасдиқламаслигини ғирт душманликка йўярди. Шунинг учун одамлар унинг гап-сўзларига ғинг дейишмас, лекин ўз билганларидан ҳам қолишмасди. Ҳа, уми, нима деяпти, шундай деяптими, айтса айтаверсин, фалонимни епти, деб кетаверишарди. Кайвони ўзини элу юртнинг пешвоси санаса-да, элу юртда нима гап-сўзлигини кўриб-кўрмасликка, билиб билмасликка олиб кетаверарди. Алмисокдан қолган урфу удумларнинг этагидан маҳкам тутган, ундоқмиз-бундоқмиз деб жаврар, бировга бир тийин чиқариб беришга холи келмасди.

Ҳозир аза очиш, йиғлаш ҳақида сўз кетгани учун кайвони кўзларига қон тепганча назоратчига бошдан-оёқ синч солиб чикди ва ўз ўғлига дашном бераётгандай;

— Устингиздаги анаву шинелу камарларингизни ечиб ташлаб, тўн кийинг, белбоғ боғланг, таёқ ушланг, — деди.

Кайвонининг бу гапини бошқалар ҳам бош тебратиб маъқуллашди. Ҳақиқатан ҳам, назоратчи айни дамда ҳам ўз уйида, устига устак ўз уйидаги маъракада эмас, постда тургандек уст-бошда эди, камари ҳам қисиб боғланганди. Гап уст-бошнинг ўзидагина эмасди, назоратчининг кайфиятиям шунга мос эди. У зимдан маҳбус — Тошмуродга қараб қўяркан, кайвонининг гапига ичида кулди.

Сўнг кескин оҳангда:

— Мумкинмас! — деди.

Ўтирганлар унга ағрайиб қарашди.

Кайвони, ўзидан хавфсираётгандек, теварак-атрофга сартопо назар ташлаб олиб, базўр сас чиқарди:

— Нега?

— Шу гапингизни тегишли жойлар эшитишса,

жавоб беришингизга тўғри келади, — деди назоратчи кайвонининг ўтакасани ёриб юборгудек бир тарзда.

Бу гапдан кайвонининг хуши учди.

— Мен нима дедим? — деди оғзидан чиққанига тонишга тайёр туриб йиғламсираган бир товушда.

Кайвонининг ҳалиги гапини бош тебратиб маъқуллаганлар миқ этишмади.

Орага нокулай жимлик чўкди.

— Мен бирор нарса дедимми? — такрорлади кайвони. Кейин бир ўзи асос бўлолмаслигини пайқагандек, ўтирганларга жовдираб-жовдираб қаради. — А, одамлар, мен бирор нарса дедимми?

Одамлар бош ирғаб тасдиқлашгани учун анчамунча хавфсирашган, шу боис мабодо бирор гап рўй бергудек бўлса, барча айбни кайвонининг устига афдариб қўя қолишга тайёр эдилар. Алоҳа, миқ этган садо чиқмади.

Кайвонининг ранги паға бўлиб кетди.

Тошмурод туйқусдан:

— Аямнинг жанозаси устида шунақа қилиб ўтирманглар, — деб қолди, гап-сўз нимада эканлигини фаҳмлаб-фаҳмламай.

Дамлари ичларида бўлиб ўтирганлар енгил нафас олиб, сал-пал қимирлаб қўйишди.

Кайвони Тошмуродга миннатдор бўлиб қаради.

Назоратчи унга ўқрайиб қўйди.

Шу билан кайвони бошқа гап гапирмади.

Одамлар ҳам индашмади.

Ўтира-ўтира туриб кетишди.

«Бу ёғини бизга қўйиб беринг», деган кайвони кўчага чиқиб олиб дам сўқинар, дам эсон-омон кутулганига шукр қилар, дам тили бўшлиги учун ўзини ўзи қойирди.

Аслида, кайвонининг ўзиям ҳукумат одами, фуқаролар йиғинида унга ваколат беришган, алоҳида суҳбатлардан ҳам ўтган, ҳатто, мояна оларди. Қўркмасаям бўларди-ю, ўзининг майда-чуйда ишлари, масалан мулланинг ёнида ўтириб унга қўшилиб ўзиям пул олиши, ўлик эгасига мол сўйдириб маишат қилиши... шунга ўхшаган воқеа-ходисалар фуқаролар йиғини дастурларида кўрсатилмаган эди.

Жанозада одамлар фалон-фалон кийимларни кийишлари керак, деган кўрсатма ҳам у ерда йўқ эди. Кийим баҳонасида бошқа гапларнинг ҳам очилиб кетиши кайвонини чўчитганди.

«Уёқ-буёққа хабарга одам юборганимиз дуруст бўлди», ўйлади ўзича у.

Кейин тобут, гўрков масалалари ёдига тушиб, пешонаси тиришди. «Клиент» топиб бергани учун у гўрковнинг ҳақидан ҳам оз-оздан уриб қолар, кейингиларини кўпайтириброк айтинг-да деб, унинг бу талончилигига гўрков ҳам индамасди. Бу галги «клиент»... бирор нарса сўрагудек бўлса кайвонининг ўзини гўрга тикиши ҳам ҳеч гапмас!

Уйига кетаётган кайвони ўлик эгасининг гўрига риштлар қалай-қалай, йўлини ўзгартириб гўрковниқига қараб кетди.

Гўрковнинг ҳовлиси қишлоқнинг нариги томонида. Тепаликнинг ёнбағрида. Теварак-атрофда на девор, на бирор тўсиқ, на дов-дарахт, қабристон хонақосидай битта уйнинг ўзи сўппайиб турибди.

Кайвони остонагача боришга итнинг ташланиб қолишидан қўрқди.

Узоқдан туриб овоз берди.

Ҳеч ким чиқмади.

Қорни думалоқлаб, уй томон отди. Деворга қор гупиллаб урилгач, бир зумдан кейин эшик очилди. Калта чопонига ўраниб олган гўрковнинг барваста гавдаси остонада пайдо бўлди.

Ажина чақирдимикан дегандай, уён-буёнга ботинар-ботинмас назар ташлаб:

— Ким у? — деди.

Шу сўз озидан чиқар-чикмас қаёққадир ётган сап-сарик бир кучук вовуллаганча унинг ёнида пайдо бўлди. Чамаси, ўзига насиб қилаётган юнди-ю, ғажиётган суякларини оқлаш ҳаракатига тушди.

— Бор-э, қанжиқ! — гўрков бир ўшқириб берганди, у думини қисганича яна қаёққадир жўнаворди.

— Ме-ен! — овоз берди кайвони томоқ қириб қўйиб.

— Э, сизми?

— Ҳа-а.

— Келавермайсизми?

Гўрков остонада яланг оёқ турган экан, калиш кидириб шошиб қолди.

Кидирганини тополмади.

Меҳмонни ташқарида кутиб олиб, ташқарининг ўзида кузатиб кўйишга қасд қилгандек, у гўнг ва тупроқ ёпишавериб тарашадек қотиб кетган каттакон этикни қўлантаёқ кийиб чикди.

Кайвони уйга барвақтроқ кириб олмаганига афсусланди.

Лекин ҳамон умидини узмай, кафтига куҳ-куҳлаганича:

— Ух, совук! — деди.

— Совук! — унинг сўзини тасдиқлади гўрков шафқатсизлик билан.

— Бундан баттари бўлмас...

— Бўлади, — деди гўрков парвойи фалак. — Ҳали ернинг сирти музламаган. Ернинг сиртини музлатадиган қаттиқ совуқлар энди бўлади-да! Ўшанда бир қарич-ярим қарич музлаган киртишини чўкич билан кавламаса, кавлаб бўлмайди.

Бирров исиниб олиш ва бир пиёла иссиқ чой... кайвонининг ҳафсаласи пир бўлди: «э, одам бўмай ўл!»

— Начайликни хотини ўлди, — хабар етказди кайвони.

Гўрковга, шубҳасиз, начайликнинг хотини ўладими, ҳокимнинг энасими, фарқи йўқ эди.

— Қайси начайлик? — дея кифт қисди.

— Мэлсиф-чи...

— Э-ха!

— Ўша!

Гўрков юзига фотиҳа тортиб кўйди:

— Шунақа бўлдими?

— Эртага чиқазиш керак, — деди кайвони.

— Мэлсифники бўлса, мен гўр кавламайман, — деди гўрков.

— Ие, нега?

— У ҳақ бермайди.

— Энди-и... битта-яримта шунақаси чиқади-да!

— Э! — гўрков қўл силтади. — Сиз ҳам, кайвони, қизиқ одамсиз. Одамни холи-жонига қўймайсиз. Битта-

яримта деб, битта-яримта деб нечтаси томсувоқ бўб кетди!

Кайвони, менга нима деб қўл силтаб кетиб юборишيام мумкин эди. Лекин, эртага гап айланиб келиб ўзига тегишини биларди. Кейин, қолаверса, халиги гап-сўзлардан сўнг назоратчини қандайдир қарздор қилиб қўйишни, шу тариқа у оғзини қайта очмаслигини истарди. Шу сабабли ҳозир гўрков у деса бу деди, бу деса у деди; хатто, қабристоннинг бир четига экин экиб, фойдасини олиб ётганлигиниям сўз орасига қистириб кетганди, гўрков миқ этолмай қолдику, кўнмасликдан бошқа илож тополмади-ку!

Уям анойи эмаскан.

Эртага қазилажак қабри қазиса ҳам кайвони деб қазишини, унинг олдидан ўтолмаганини, йўқса мингта Мэлсиф келсаям узатган оёғини йиғмаслигини айтиб ўтди.

Гўрков ўзини тарозига солиб, оҳанжома қилиши бежиз эмасди.

Кейинги икки-уч йилда, айниқса, қиш-қировли кунларда одамлар сал нарсагаям тарновдаги сумалакдай «чирт» этиб узилиб, жўнаворишмоқда. Одамларнинг бундай мўрт бўлиб қолганликлари гўрковни бир жиҳатдан қувонтирса, иккинчи жиҳатдан ташвишга солади. Қувонтирадиган жойи шундаки, гўрков бошқалар қатори ишсиз қолмайди, бир бурда нон илинжида ўзини урён ҳар томонга урмайди, бемалол ишлаб, еб ётади. Ташвишга соладиган жиҳатига келсак, ҳозиргига ўхшаб суллоҳлар кўпайишиб бормоқда. Бундайларни ҳам теппа-текинга кўмасан, ҳам ерни эгаллаб ётишади, турган-битгани зарар. Экин-тикин қилинадиган жойлар борган сари камаяверади.

Гўрков ўрнига кириб, бошига кўрпани тортаркан, ана шулар ҳақида ўйларди.

Бу чокда қўшни қишлоқда назоратчининг укасига ҳам хабар етиб борганди.

Унинг бирор тукиям ўзгармай:

— Ўлса ўлипти-да! — деди; кейин ўлганларни, ўлажакларни кўз ўнгига келтирибми:

— Ҳаммаям ўлади! — деб қўшиб қўйди.

Унинг жанозага бориш ниятиям йўқ эди.

Хотини:

— Элу юрт нима дейди? — дея дийдиёсини бошловди, у:

— Э, нима деса деяверсин! — деб бир сасишда ўчириб кўйди.

Аёл аламини йиғидан оларкан, тақдирга тан бергандек:

— Майли, бормасангиз борманг! — деди.

У тиржайиб:

— Сен ҳам бормаисан! — деди.

Аёл бўғриқиб кетди. Ич-ичига ботган ияклари тошма тошгандек кип-қизариб, боёқиш ўзини тутолмай, тепсиниб қолди:

— Мени йўлимни тўсолмайсиз, мени йўлимни тўсолмайсиз! — деди чинкириб. — Сахарлаб тураман-у жўнайман!

— Сахарлаб жўна! — деди эр уни масхара-лаётгандек, қани, кўрамиз, қаёққа бораркансан, деган бир оҳангда.

Аёл қарорини янада қатъийлаштириш учун, бўҳча очиб, усти-бошларини тахт қилиб кўйди.

Туни билан пиқиллаб йиғлаб чикди.

Тонг қоронғисида уларнинг эшигини биров коқди.

Чиқиб қарашса, учала оқсоқол: қани, йўл бошлаб бизни акасиникига олиб бормаидими, деб туришибди.

Уларни кўриб, аёл бениҳоя севиниб кетди.

Амаки ўзини ортга ташлаб, тайсалламоқчи бўлди, харчанд уриниб кўрса-да, иложини тополмади. Тўнини кийиб, белини боғлаб чиқишга мажбур бўлди.

Азахонага яқинлашишганда, оқсоқоллар қариндошни олдинга ўтказиб, ўзлари орқароқда юришди.

— Акангиз билан овоз солиб кўришинг, овоз солиб кўришинг! — шипшиди новча оқсоқол.

— Э, ўзлари биладилар, мунча ўргатасиз! — дея, жиккаги унга танбех берди.

Шу чоқ амаки туйқусдан «во-ой» янгам-а, янгажоним-а, янгажонимдан айрилиб қолдим-а» дея ўкраб, овоз солиб юборди.

Бу овоз сафда турганлар орасидаям акс-садо кайтарди:

- Во-ой опам!..
- Во-ой синглим!
- Во-ой жигари-им!..
- Во-ой меҳрибони-им!..

Кимлардир ўзларининг эски дардларини ёдга олишиб, фарёд чека бошлашди:

- Во-ой бобом!..
- Отам-эй!!!
- Во-ой энам!..

Бу дод-фарёдлар тўсатдан устига сув ағдариб юборилган чўғдай «пов» этиб ўчди. Ҳамма зимдан ака-укага «қандай кўришишаркан?» дегандай синч сола бошлашди. Сафда турганлар бир-бирлари билан пичирлаша кетишди, ҳатто, кимдир қикирлаб кулиб юборди.

Ука акага яқинлашди.

Унинг афтига қарамасликка уринарди.

Шинелда эканлигига ичида ажабланди.

Ҳатто, номуси келди.

Тўн кийиб чиқинг, деб айтсаммикан, дея ўйлади.

Шу мақсадда бошини хиёл кўтариб акасининг юзига қаради.

Қаради-ю... лол қотди!

Илгари барваста, бақувват йигит ўрнида соч-соқоли оппоқ оқариб, юзини ажин босиб кетган бир чол турарди!

Унинг кўзларида бир томчи ёш ҳам кўринмасди.

Дийдаси қотиб кетганди.

Келиб-кетаётганларга ҳам унчалик парво қилмаётган эди.

Шундай қилиниши лозим бўлгани учунгина шунчаки елкаларини тутиб қўя қоларди.

Унинг фикри-ўйини бошқа нарса банд этганди.

«Тўксон олтинчини»... эсон-омон жойига етказиб қўйиб, бошлиққа «доложит» қилишни, ундан раҳматнома эшитишни ўйлаётганди.

Амаки унинг олдидан ўтиб, Тошмурад билан ҳам шу тариха, «янгажонимдан айрилиб қолдим, меҳрибонимдан айрилиб қолдик» дея, айта-айта кўришди ва катта довондан ошиб ўтгандек, енгил нафас олиб, одамлар сафига бориб турди.

Тонг ёришди.

Қуюк туман тўда-тўда бўлиб ўта бошлади.

Ҳаво ёрмаётган эса-да, туман ўтаётган пайтда дарахт шоҳларида, томларнинг устида шитир-шитир овоз чиқар, бу гўё туманнинг қадам товушларидай эди.

Қаргалар туман ортидан кетишни ҳам, қолишни ҳам билишолмаётгандек безовта қариллаб, шапиллатиб қанот қоққанча уёқдан-буёққа, буёқдан-уёққа учиб ўтишарди.

Одамлар тобора кўпаяверишди.

Бир маҳал урингангина тўн кийиб, қулоқчинининг қулоқларини тушириб олган калтагина бир одам:

— Сингилгинамдан айрилиб қолдимми-я, сингилгинамдан айрилиб қолдимми-я! — дея узокдан аюҳаннос солганича, чуввос уриб келаберди.

«Сингилгина»сидан айрилиб қолган бу одамча, чамаси, поччасию жиянини ҳам тузук-қурук танимас эканми, ким билан кўришишни билолмай саросималаниб қолди. Сал-пал имлаб, ишора бериб юборишганидан кейин оғзидан «сингилгинамдан айрилиб қолдим-а, меҳрибонимдан айрилиб қолдим-а» деган нолаларни кўймай, назоратчию Тошмурад билан кўришиб чикди.

Назоратчи унга син солиб туриб эслади: ха, бу ҳақиқатан ҳам хотинининг яккаю ягона иниси эди.

Ўзи билан ўзи бўлиб кетган-да боёқиш!

Кўришмаганига ҳам йигирма йилдан ошгандир-ов!

Соат ўнларда тобутни кўтаришди.

Жаноза намозида мулла кўп ваъзхонлик қилмади.

Гўрковнинг уйи қишлоқнинг нариги томонидаги ёнбағирда эканлигини айтиб эдик.

Қабристон қишлоқнинг бериги томонида, тепаликнинг қир учида эди.

Тобутни ўша томонга шитоб кўтариб кетишди.

Оёқ остидаги қалин қор фарч-ғурч босилар, калишлар ичига кириб кетар, атрофга сочиларди.

Тепаликка чиқишда тобутнинг орқа томонидан кўтариб келаётган бир йигитнинг мункиб кетиб, йиқилганини ҳисобга олмаганда, ҳаммаси одатдагидай кечди.

Хайрият, одамлар тифиз келишаётган экан, тобут дастасини чакқонлик билан илиб олиб кетаверишди.

Сал сусткашлик кўрсатилганда, жасад тобутдан отилиб чиқиб, ким билсин, қаерга бориб тушарди.

Қабристонга киришди.

Чуваккина йигитча ушлаб турган тоғорадан одамлар бир сиқим-бир сиқим тупроқ олишиб, унга дам солганча нарироққа боришиб, иккинчи йигитнинг қўлидаги тоғорага ташлайверишди.

Назоратчи ҳам шундай қилди.

Аммо тилидаям, дилидаям ҳеч нарса демади: фақат, биринчи тоғорадаги тупроқдан бир сиқим олиб иккинчисига тўқди, холос.

Қабрга, гўрковнинг ёнига ҳамон «сингилгинамдан айрилиб қолдим» деб ҳиқиллаётган одамча кўзи тушди. У сингисини абадий масканга ўз қўли билан қўймоқчи эди.

Тобутни қабр четидаги нам тупроқ устига қўйиб, бош томонини сал юқори кўтаришганди, оппоқ кафанга ўралган жасад шуни интизор кутиб тургандек, сирғалиб гўрков билан одамчанинг қўлига келиб тушди.

Шунда... назоратчининг ичи узилиб кетгандай бўлди.

У, йўқ, кетма, дегиси келди.

Кўзларидан икки томчи ёш думалаб тушди.

Икки томчи ёш...

Бу чоқ фалсафа юритишга эҳтиёжманд бирор хирадманд бўлса айтардики, ҳеч ким ҳеч қачон ҳеч кимдан домангир бўлолмайди; вужудни қоплаган чанг-тўзонлару занглар бир томизғи билан ювилиб кетади; яратган инсоннинг хатти-ҳаракатлари, еган-ичгани, жисми учун жавоб бермайди, қачон зарурати туғилса, яна ўзиники қилиб олади, яна ўзига қайтаради, бунинг учун бир томизғи кифоядир... у хоҳ бир томчи шабнам шаклида бўлсин, хоҳ бир томчи кўз ёш... қачон лозим бўлса, қачон лозим кўрса... шунда томизади: майиб-мажруҳ, далва-далва, афтода дил малҳами бўлади ўша томизғи, буни қачон лозим кўради, биз билмаймиз, била олмаймиз, даъво қилишга ҳам ҳаққимиз йўқ: бу ёлғиз Ўзигагина аёндир.

Одамча лаҳаднинг ичига кириб, жасадни оёқ томонидан ичкарига тортиб олди. Кўп вақт ўтмай, ўзига ишониб топширилган муҳим вазифани қойилмақом ижро этгандай ҳаммаёғи тупроққа беланганча лаҳаддан

чикди. Унга меҳрибончилик кўрсатишиб, усти-бошига илашган тупрокни қоқиб юборишди. Қўлтиғидан ушлаб, бир четга олиб бориб, ўтказиб қўйишди.

Гўрковга чим узатиб туришди.

У лаҳаднинг оғзига чим бостириб чикди.

Шундан сўнг белкурагу кетмонлар ишга тушди. Ҳаш-паш дегунча бўлмай, чуқурлик тўлиб, шу жойда тепача ҳосил бўлди.

Мулла тиловат қилиб юборганидан кейин одамлар кафтларини юзларига суриб олишиб, ўринларидан туришди.

Ҳар ким ҳар ёққа кета бошлади.

Қор остидаги сон-саноксиз қабрларнинг қайси бири ўз яқинлариники эканлигини билолмай, хуноблари ошганча, чамалаб излаб кетганлар ҳам бўлди.

Бир тўда одамлар нос чекиб олишиб, гўрковнинг экин майдони олдида тек турганча нималарнидир гаплашишарди. Картошкапоялар қор остидан мана биз дегандай чиқиб туришар, ҳалиги одамлар эса уларга қараб ҳосил чўғи қандай бўлганини фол кўришарди.

Назоратчи шу чокқача ҳеч кўрилмаган бир чарчок хис этмокдайди.

Унинг ичи негадир бўшаб қолгандай туюларди.

Ичини тўлдириб турган нарсаларнинг бирортасиям эсига тушмасди — қамоқхона, бошлиқ, смена... барчаси ёдидан кўтарилиб кетганди.

Бурч, вазифа, масъулият... ярим чақалик аҳамияти йўқ эди ҳозир.

У қабр ёнида мук тушиб, хайкалдек қотиб ўтираверди.

Кафтидаги қабрдан олинган бир ховуч тупрокни ғайри ихтиёрий равишдағижимлар,ғижимлар,ғижимлар эди,холос.

Юзи шишиб, кўзлари қизариб кетган Тошмурод Мусаевнинг чопони этақларини судраганча, унинг қошига келди.

Серрайиб, нима қиларини билмагандай қотиб тураверди.

Назоратчи қилт этмасди.

Тошмуроднинг сабри тугаб:

— Туринг... — деди синиқ товушда.

Назоратчи бошини кўтарди.

Тошмуродни танимаётгандек, бир муддат тикилиб турди-турди-да, кейин овоз чиқармай йиғлаб юборди.

Тошмуроднинг ҳам лаби буришди.

Ўзини овутгиси келаётгандай, кўзларини осмон этакларидан тепага тўдалашиб чиқишаётган кўрғошин тусли қуюқ булутларга тикиб турди: аммо, бу булутлар овутиш ўрнига, унга нималарнидир эслатди, шекилли, тўсатдан ўкраб, чўк тушди.

Шу тарика улар анча вақт ўтиришди.

Бир маҳал Тошмуроднинг овози олис-олислардан, унинг сабий норасидалик пайтидалигидан етиб келиб, назоратчининг қулоғига урилгандай бўлди.

— Ота, юринг энди-и...

Назоратчи чакмоқ ургандай сесканиб тушди.

Овозними, овоз эгасиними қидираётгандай атрофга аланглади, ёш болага ўхшаб қолди.

Кейин Тошмуродга кўзи тушиб негадир саросималангандай бўлди.

Қулт этиб ютинди.

Қулт этиб ютинди-да:

— Ҳозир-ир, — деди штоатгўйлик билан ва бу сўзни ўзи яна бир бор эшитиб кўришни истаётгандай такрорлади, — Ҳозир-ир, ўғлим...

1997